શ્રીસ્વામિનારાયણો વિજયતેતરામ્

શ્રી ભક્તચિંતામણિ

પ.પૂ.ધ.ધુ. ૧૦૦૮ આચાર્ય શ્રી કૌશલેન્દ્રપ્રસાદજી મહારાજની આજ્ઞાથી

છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્તા
મહંત પુરાણી સ્વામી ધર્મનંદનદાસજી
શ્રીસ્વામિનારાયણ મંદિર
ભુજ–કચ્છ.

સંશોધક
તથા પુરાણી સ્વામી ઇશ્વરસ્વરૂપદાસજી

સંવત્ ૨૦૬૮

આવૃતિ પાંચમી
પ્રત – ૫૦૦૦

સંવત્ ૨૦૬૮, શ્રાવણ સુદ ૧૫,
સને. ૨૦૧૨, ૨ ઓગષ્ટ

કિંમત રૂા. ૧૦૦

ISBN-13
978-93-80694-07-8

–: પ્રકાશક :–

શ્રીનરનારાયણદેવ કોઠાર

શ્રીસ્વામિનારાયણ મંદિર ભુજ–કચ્છ

પીન. ૩૭૦૦૦૧

ફેક્સ ૫૦૧૩૧ – ફોન. :– ૨૫૦૨૩૧ – ૨૫૦૩૩૧

કમ્પોઝ તથા ટાઇપ સંટીંગ

બળદેવ સ્વામી

શ્રીનરનારાયણદેવ કોમ્પ્યુટર

શ્રીસ્વામિનારાયણ મંદિર

ભુજ–કચ્છ.

મુદ્રણ

શ્રીનરનારાયણદેવ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

શ્રીસ્વામિનારાયણ મંદિર

ભુજ–કચ્છ.

॥ श्री स्वामिनारायणो विजयतेतराम् ॥

यत्पादपङ्कजपरागरसैकलुब्धा । मुक्तिं गता मुनिगणा दृढभक्तियोगः ॥
तं वासुदेवमनिशं निजवृन्दजुष्टं । श्रीभक्तिधर्मतनयं हरिकृष्णमीडे ॥

-: विज्ञप्तिः :-

આ સંપ્રદાયના સમાશ્રિતોને સુવિદિત છે કે - નિષ્કુલાનંદમુનિકૃત ગ્રંથોમાં સર્વથી મોટો સર્વાર્થ સંપૂર્ણ, સરલ, સર્વોપયોગી ગ્રન્થ ભક્તચિંતામણિ છે. આ ગ્રંથનું ભક્તચિંતામણિ નામ આપ્યું છે તે ખરેખર ગુણાનુગુણ છે, કેમ કે આમાં ગ્રન્થ ભક્તચિંતામણિભૂત સ્વયં ભગવાન શ્રીહરિ અને ભક્તચિંતામણિરૂપ અલૌકિક અદ્‌ભૂત નામગુણચરિત્રોનું યથાસ્થિત વર્ણન હોવાથી ચિંતક ભક્તોના ચિંતામણિવત્ ચિંતિત સમગ્ર ધર્માદિ અર્થોને આપનાર છે. આ અર્થ સ્વામિએ જ પ્ર. ૧૬૪ માં "ભક્તચિંતામણિ ગ્રંથ કહ્યો, સત્સંગીને સુખરૂપ । જેમાં ચરિત્ર પ્રગટનાં, અતિ પરમ પાવન અનુપ ॥ બીજા ગ્રંથ તો બહુજ છે, સંસ્કૃત પ્રાકૃત સોય । પણ પ્રગટ ઉપાસી જનને, આ જેવો નથી બીજો કોય ॥ જેમાં ચરિત્ર મહારાજનાં, વળી વર્ણવ્યાં વારમવાર । વણસંભારે સાંભરે, હરિમૂર્તિ હૈયા મોઝાર ॥" ઈત્યાદિ યથાર્થ ગ્રંથ ગૌરવ કહીને, અંત્યે "છે આ ભક્તચિંતામણિ ગ્રંથ રે, જે જે ચિંતવે તે થાય કામરે । હેતે ગાય સુણે જે આ ગ્રંથરે, તેનો પ્રભુ પુરે મનોરથ રે ॥" આ રીતે કહ્યો છે. જેમ શ્રીહરિએ ઈષ્ટદેવ શ્રીકૃષ્ણ પર શ્રીમદ્‌ભાગવતના દશમ સ્કંધને ભક્તિશાસ્ત્ર તરીકે ઈષ્ટ માન્યો છે તેમ શ્રીહરિપર આ ગ્રંથને ભક્તિશાસ્ત્ર તરીકે ઈષ્ટ માનીએ એમાં અતિશયોક્તિને સ્થાન નથી. કેમકે આમાં ભક્ત અને ભક્તપ્રાપ્ય ભગવાન અને તેમનો મેળાપ કરી આપનાર લીલાભક્તિનું સવિસ્તર સરસ સંવર્ણ છે. આ અર્થ પણ સ્વામિએ સૂચવ્યો છે – "રામઉપાસીને રામચરિત્ર રે, સુણી માને સહુથી પવિત્ર રે । કૃષ્ણ ઉપાસીને કૃષ્ણ લીલા રે, માને મુદ સુણે થઈ ભેળા રે ॥ તેમ સહજાનંદજી જન જેહ રે, સુણી આનંદ પામશે એહ રે ॥" ઈત્યાદિ જેમ જ્ઞાન માટે વચનામૃત પર્યાપ્ત છે તેમ લીલાચરિત્ર માટે આ ગ્રંથ પર્યાપ્ત છે. આમાં પ્રસંગે પ્રસંગે મુખ્ય ભક્તિ અને તદુપયોગી ધર્મ આત્મજ્ઞાન વૈરાગ્ય અને માહાત્મ્યજ્ઞાન અને તદુપયોગી સંતસમાગમાદિ સાધનો પણ સંક્ષેપમાં અનુવર્ણવ્યાં છે. એમ હોવાથી આ સંપ્રદાયનું સર્વસ્વ સમઝવા માટે આ પ્રબંધ પુરતો છે. તેથી જ વચનામૃતના સાથોસાથ જ સંપ્રદાયી જનોમાં પ્રચુર પ્રચારમાં આવ્યો છે.

આ રીતે આ ગ્રંથ ભક્તિરસ ભરપુર સર્વભક્તભોગ્ય સર્વોત્તમ હોવાથી તેની ઘણી કોપીઓ વચનામૃતની હારોહાર લખાઈ છે. ઉત્તરોત્તર આશ્રિતોને તેની અતિ તૃષ્ણા વધતાં અને તે સાથે છાપખાનાની સગવડ મળતાં. અમદાવાદ, વડતાલ વિગેરે સ્થળેથી સમય સમય પ્રમાણે અનેક આવૃત્તિઓ પ્રકાસન થતી રહે છે. આ છેલ્લી પાંચમી આવૃત્તિ ભુજમાં શ્રી નરનારાયણદેવ પીંટીંગ પ્રેસમાં ૨૦૬૮ માં છપાઈ છે. એમાં ચાલી આવતી પ્રત્યક્ષ અનેકવિધ અશુધ્ધિનો પરિહાર, વાચકોની સગવડ માટે પદ છેદ સળંગ અનુક્રમે ચોપાઈ તેમજ પેરેગ્રાફ વિગેરે સુધારો કરવામાં આવ્યો છે. ગ્રંથકર્તાનું જીવનચરિત્ર અને વિષયાનુક્રમણિકાનો નિવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ગ્રંથકર્તા મુનિ અને ઉપાસ્ય ઈષ્ટદેવનું રંગીન ચિત્ર પણ મુકવામાં આવ્યું છે. આથી અગાઉની આવૃત્તિઓમાં કડીઓ સળંગલીટીમાં હતી પણ ઘણા સંતો તથા હરિભક્તોના અભિપ્રાયથી આ આવૃત્તિમાં દરેક કડીઓની લીટી જુદી જુદી કરી છે જેથી વાંચનારને જરૂર સુગમ રહેશે. ગ્લેજ કાગળો ઉપર શોભાયમાન ટાઈપો છપાવીને બાઈન્ડીંગ પણ સુંદર કરાવ્યું છે. આવા સર્વોત્તમ વિશેષવાળી આ આવૃત્તિ છપાઈને બહાર પડતાં સર્વને આકર્ષક ઉપયોગી લાગશે.

આ ભક્તચિંતામણી ગ્રંથ ભુજ શ્રીસ્વામિનારાયણ મંદિર દ્વારા પાંચમી આવૃત્તિ પ્રસિધ્ધ કરી રહ્યા છીએ. તેમાં આ ગ્રંથનું પ્રુફ સંશોધન કાર્ય પુરાણી સ્વામી ઈશ્વરસ્વરૂપ દાસજીએ બહુ ઝીણવટથી કરેલું છે છતાં પ્રેસ દોષથી કે બીજા કોઈ પ્રકારે નહિ જેવી અશુધ્ધિ જણાઈ આવે તો ક્ષમ્ય ગણશો. તેમજ આ ગ્રથનું ટાઈપ સેટીંગનું કામ સ્વામી બળદેવપ્રસાદાસજીએ પૂર્ણ સહયોગ આપીને પ્રેમથી કરી આપેલ છે. તેમની પર શ્રીજીમહારાજ પ્રસન્ન રહે એવી અભ્યર્થના.

લી. સ.ગુ. મહંત પુરાણી સ્વામી ધર્મનંદનદાસજી
શ્રીસ્વામિનારાયણ મંદિર, ભુજ - કચ્છ.

॥ શ્રી સ્વામિનારાયણો વિજયતેતરામ્ ॥

ગ્રંથકર્તા નિષ્કુળાનંદ સ્વામીનું જીવનચરિત્ર

अक्षाश्वनुग्रवेगान् स्ववशमुपनयन् सन्मनःप्रग्रहेण ।
प्रज्ञानाधिष्ठितेन प्रशममुपनयन् वासना दुष्प्रधर्षाः ॥
निःसीमानन्दसिन्धौ भगवति रमते स्वामिनारायणे यः ।
सद्ग्रन्थान्निर्ममे यः स जयति मुनिराट् निष्कुलानन्दनामा ॥

આ ગ્રંથરત્નના ગ્રથિતા કવિવર નિષ્કુલાનંદ મુનિવર છે. આ મુક્ત પુરુષનો પ્રાદુર્ભાવ શુભ સૌરાષ્ટ્રદેશાન્તર્ગત હાલાર દેશમાં આવેલા શેખપાટ ગામમાં થયો હતો. તેઓ જાતિએ વિશ્વકર્મા (ગુર્જર સુતાર) હતા. તેમના પૂજ્ય પિતાનું નામ રામભાઈ હતું. તેઓ જન્મસિધ્ધ મુમુક્ષુ વિરક્ત સત્સંગસેવાપરાયણ હતા. તેમણે રામાનંદસ્વામિના ગુરુ આત્માનંદસ્વામી કે જે વચનસિધ્ધિવાળા સમાધિનિષ્ટ સમર્થ હતા. તેમને ગુરુતરીકે વર્યા હતા. ગુરુભક્ત રામભાઈ પ્રથમ લતીપુર ગામમાં રહેતા, પરંતુ તે ગામના જડજનો ગુરુ ઉપર અકારણ દ્વેષ રાખતા હોવાથી તે નહિ સહન થવાને કારણે **गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते । कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥ गत्वा देशान्तरं सुखम् ॥** આ નીતિવાક્યને અનુસ્મરીને પોતાના મૂળ વતનનો પરિત્યાગ કરીને શેખપાટમાં આવી રહ્યા હતા. આવી પોતામાં દેવવત્ ભક્તિનિષ્ઠાને જોઈને બહુ પ્રસન્ન થએલ ગુરુના આશીર્વાદથી રામભાઈને જ્ઞાનાદિ સર્વે અર્થો પ્રકાશ પામ્યા હતા. વળી પ્રસન્ન ગુરુએ વધારામાં એવો વર આપેલો કે, તમારે ત્યાં એક સમર્થ ભગવદ્ભક્ત મુક્ત પુરુષ અવતાર લેશે અને તે અનેક મહાકાર્યો કરીને મહાકીર્તિ મેળવશે.

આવો વર મળ્યા પછી થોડેક દિવસે સં. ૧૮૨૨ માં તેમને ત્યાં પુત્રરત્નનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. પુત્રનું 'લાલજી' એવું સાર્થક નામ પાડ્યું. (માતાનું નામ અમૃતબા હતું.) લાલજીના અન્તઃકરણમાં બાલ્યવયથી જ સ્વધર્મમાં અત્યન્ત અભિરુચિ, વૈરાગ્યની તીવ્રતા, આત્મજ્ઞાનની ઉત્કટ ઉત્કંઠા અને પરમેશ્વર પ્રત્યે અનન્ય ભક્તિભાવ તો જન્મસિધ્ધ હતો. પોતાની ઈચ્છા નહિ હોવા છતાં પણ રીવાજ મુજબ બાલ્યવયમાં જ પિતાએ આગ્રહથી પરણાવ્યા હતા. (ધર્મપત્નિનું નામ કંકુ હતું. તે પણ અનુકુળ સ્વભાવવાળી પતિવ્રતા હતી.) ગુણનિધિ પુત્રરત્નની પ્રાપ્તિથી અતિ

પ્રસન્ન માતાપિતાના પરલોકવાસ પછી પોતે વ્યવહાર કાર્યમાં પ્રવર્ત્યા છતાં જનકરાજાની પેઠે અનાશક્ત અને નિર્લેપ હતા અને સમગ્ર ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ આત્મનિવેદી અંબરીષ રાજાની પેઠે પરમેશ્વર પરાયણ હતી.

એક સમયે લાલજી ઉદ્ધવાવતાર રામાનંદ સ્વામી કે જે પોતાના પિતાના ગુરુ આત્માનંદ સ્વામીના મુખ્ય શિષ્ય થયા હતા તેમનાં દર્શન કરવા લોજ ગયા. પૂર્વના શુભ સંસ્કારવશાત્ અને સમાગમવશાત્ તેમને તીવ્રતમ વૈરાગ્યનો ઉદય થવાથી ત્યાગીદિક્ષા ગ્રહણ કરી ગુરુ સેવામાં રહેવાની પ્રાર્થના કરી. સ્વામીએ લાલજીની વ્યવહાર દશામાં પણ પરમહંસ જેવી વિરક્તદશા દેખીને ત્યાગી દીક્ષાની ના પાડી અને આગ્રહથી ઘેર પાછા મોકલતા જરૂર પડે બોલાવી લેવાનું વચન આપ્યું. (આ વચન પાછળથી શ્રીહરિએ દીક્ષાદાનથી સફળ કર્યું હતું.) ગૃહમાં રહેલા લાલજી આખો દિવસ કૃષિશિલ્પકર્માદિ ગૃહકાર્ય કરવા છતાં પણ રાત્રીએ પોતાના ગામથી ત્રણ ગાઉ દૂર આવેલા ભાદરા ગામે જતા અને ત્યાં રહેલા પરમ ભક્ત મિત્રભૂત મૂળશર્મા કે જે પાછળથી સાધુદિક્ષા સ્વીકારી ગુણાતીતાનંદ નામથી પ્રસિદ્ધ થયા હતા. તેમની સાથે મળીને આખી રાત્રી આત્મા પરમાત્માના શ્રવણ મનન નિદિધ્યાસમાં નિર્ગમન કરતા અને પ્રસંગે પ્રસંગે સેવા સમાગમ માટે રામાનંદ સ્વામી સાથે પણ ઘણા દિવસો વ્યતિત કરતા. તેમને સ્વામીએ પોતાના આશ્રિત તરીકેની દીક્ષા (વર્તમાન) સં. ૧૮૪૩ માં આપેલી. પછીથી તેઓ સ્વામીને ઈશ્વરાવતાર જાણીને શ્રદ્ધાથી સેવા સમાગમાદિ બહુ કરતા હતા.

જ્યારે શ્રીહરિ વર્ણીન્દ્રવેષે લોજ ગામે મુક્તાનન્દ મુનિને મળ્યા અને સદ્ય સમાધિ તેમાં ગોલોકાદિ દિવ્ય ધામ અને ત્યાંની દિવ્ય વિભૂતિનાં દિવ્ય દર્શન આદિક અલૌકિક અદ્ભૂત ઐશ્વર્ય બતાવવા લાગ્યા અને તેથી તે વર્ણીન્દ્રનો મહિમા રામાનંદ સ્વામી થકી પણ અધિક ગામો ગામ સંભળાવા લાગ્યો. તે જોઈ જાણીને લાલજીને તો રામાનંદ સ્વામીનો દ્રઢ નિશ્ચય હોવાથી મનમાં ઠીક નહી લાગવાથી વર્ણીનો મહિમા ઓછો કરવાના આશયથી સ્વામીની તો આજ્ઞા લોજમાં વર્ણીનાં દર્શન કરી આવવાની અને ભુજ નહી આવવાની હતી, છતાં પણ તેને નહિ ગણીને ભુજનગર ગયા. અને સ્વામીના દર્શન કરીને વર્ણીના વધેલા મહિમાની વાત કરીને તેને સમાવી દેવાની વિનંતિ કરી. સ્વામી તો રહસ્ય વાત (પોતાને ઉદ્ધવજીના અવતાર રૂપ અને શ્રીહરિને શ્રીકૃષ્ણના અવતાર રૂપ) જાણતા હતા, પણ પ્રકાશ કરવાનો પ્રસંગ નહિ આવવાથી કરેલી નહિ, તે આ પ્રસંગે પ્રકાશ કરી અને લાલજીનો ભ્રમ નિવૃત્ત કર્યો. શ્રીહરિનો અપાર મહિમા તો પ્રથમ સાંભળ્યો હતો. પણ ગુરુ વચનથી સુદૃઢ થયો. અને શ્રીજીને

જ સર્વકારણ સર્વેશ્વર પરબ્રહ્મ પરમાત્મા અવતારી જાણ્યા. ગુરુની આજ્ઞા થતાં વર્ણીન્દ્રને પાછા લોજમાં આવીને ગદ્‌ગદ્ કંઠે પ્રેમાશ્રુ સાથે દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. બહુ પ્રસન્ન થયેલા વર્ણીન્દ્રે વરદાન આપ્યું કે, તમો વૈરાગ્યમાં શુકજી સમાન થશો. વર્ણીન્દ્ર પાસે થોડો સમય રહેતાં તેમનાં અદ્‌ભૂત ઐશ્વર્યો પ્રત્યક્ષ જોઈને દૃઢ નિશ્ચયવાળા થઈને પોતાને ગામ ગયા. તે પછી લાલજી વર્ણીન્દ્રનું અનન્ય ભજન કરતા. આ રીતે લાલજીને પૂર્વના પ્રબળ શુભ સંસ્કારથી પ્રગટ ભગવાનનો મેળાપ થતાં કૃતાર્થ થયા.

જ્યારે ગુરુ રામાનંદ સ્વામીએ શ્રીહરિનો ધામધુમથી પટાભિષેક મહોત્સવ જેતપુરમાં કર્યો ત્યારે પણ લાલજી સુતાર શ્રીહરિના સેવા સમાગમ માટે આવેલા અને ગુરુ પદે બિરાજેલા શ્રીહરિને ભેટમાં પોતે જ સારાં કાષ્ટથી કરેલી કારીગિરીભરી મજૂસ તથા ડામચીયો અર્પણ કર્યો હતો. આ સમયે પણ બહુ પ્રસન્ન થયેલા પ્રભુ શ્રીજીએ તેમની બહુ પ્રસંશા કરી હતી. જ્યારે રામાનંદ સ્વામી સ્વધામ સીધાવ્યા ત્યારે પણ લાલજી સુતાર શ્રીહરિ પાસે સત્વર આવેલા અને ઉચિત સેવા કરી હતી. આ રીતે પ્રત્યેક ઉત્સવ આદિ પ્રસંગે શ્રીહરિનો દર્શનાદિ અલભ્ય લાભ લેવા આવતા અને પાછા જતા. એમ ગુરુ પરંપરાથી અનન્ય શિષ્યભાવને ભાવથી ભજવતા.

એમ કેટલોક સમય વીતતાં એક સમયે શ્રીહરિ હરિભક્તના હિતાર્થે વિચરતા વિચરતા સોરઠમાં થઈ હાલારદેશમાં શેખપાટ ગામે લાલજીને ઘેર પધાર્યા. અનન્યભક્ત લાલજીએ અતિ ભાવથી શ્રીહરિનો અસાધારણ આતિથ્ય સત્કાર કરી અલભ્ય લાભ લઈને સ્વજન્મ સફળ કર્યો. ભક્તવત્સલ ભગવાને પણ તેમને ઘેર નિવાસ કરી સંત-હરિભક્તોને તેડાવીને સંવત્ ૧૮૬૦ માં માઘ સુદિ પંચમીએ વસન્તોત્સવ કર્યો.

કેટલાક દિવસ રહીને શ્રીહરિને વિકટ કચ્છ દેશમાં વિચરણ કરવાની ઈચ્છા થતાં લાલજીને કહ્યું કે - તમારા જેવો કોઈ સારો ભક્ત માર્ગનો ભોમીયો શોધી આપો. આ ઉપરથી બીજાની શોધ ન કરતાં ગૃહ ત્યાગ કરવાનો અને શ્રીહરિની દેવાદિકને દુર્લભ સમીપ સેવાનો સમય અનાયાસથી પ્રાપ્ત થએલો જાણી પોતે જ શ્રીહરિ સાથે જવાની ઈચ્છા કરી. કચ્છની વિકટ વાટનું વિજ્ઞાન હોવાથી જરૂરી ભાતું તૈયાર કરાવ્યું અને એક બતકમાં પાણી ભરી લીધું અને વળી વિષમ સમયે શ્રીજીહરિની સેવામાં કામ લાગશે એમ જાણી બાર કોરિ ચોર લોકોના ભયથી પગરખામાં ગુપ્ત રીતે રાખી તૈયાર થઈ શ્રીહરિ સાથે હર્ષભેર ચાલ્યા.

આ સમયમાં શ્રીજી સાથે લાલજી સિવાય બીજું કોઈ હતું નહિ. માર્ગમાં આગળ ચાલતાં એક ભુખ્યા ભીખારીએ અતિ દીનતાથી ખાવાનું માગતાં, દુઃખીના

દુઃખને દેખીને નહિ સહન થવાના સહજ સ્વભાવવાળા દયાળુ શ્રીહરિએ તેને તમામ ભાતુ અપાવી દઈને લાલજીને નિરન્ન કર્યા. આગળ ચાલતાં લુંટારાની ટોળી મળી. શ્રીહરિને તો અપરિગ્રહ સાચા સાધુ સમજીને કાંઈ નામ લીધું નહિ. પણ લાલજી સુતારનાં વસ્ત્ર વિગેરે તપાસ્યાં પરન્તુ કશું નહિ મળવાથી તેમને છોડી દઈને લુટારાઓ ત્યાંથી પાછા ચાલવા લાગ્યા ત્યારે શ્રીહરિએ કહ્યું કે - ''છતું નાણું છતાં પણ તમને મળતું નથી જેથી તમને લુંટતાં આવડતું નથી'' એમ જણાય છે, એમ કહીને લાલજીએ પગરખામાં છાની રીતે ઘાલેલી બાર કોરિયો બતાવી. તેને લઈને રાજી થયેલા ચોર ચાલ્યા ગયા. એવી રીતે નિશ્ચિંચન જનો જેને પ્રિય છે. એવા અપ્રેરિત હિત કરનારા શ્રીહરિએ લાલજીને નિશ્ચિંચન કર્યા. પછી લાલજીએ શ્રીહરિને સખાભાવથી કહ્યું કે— ઉદાર થઈને ભિક્ષુકને ભાતું અપાવી દીધું અને ચોરોને કોરિયો અપાવી દીધી, હવે જમવાનું ક્યાંથી લાવશો ? તેના જવાબમાં શ્રીહરિએ કહ્યું કે તમારે માથે મોટું વિઘ્ન આવનારૂં હતું તે અમોએ પરબારું મટાડ્યું છે. માટે મનમાં કાંઈ માઠું લગાડશો નહિ. આવી પ્રીય હીતવાણી સાંભળીને વચન વિશ્વાસુ લાલજી રાજી થયા. એમ બન્ને માર્ગમાં હાસ્ય વિનોદ કરતા આગળ ચાલતાં આવેલા કચ્છના મહારણ્યમાં એક મહાપુરુષ મળ્યા તેમણે જળની યાચના કરવાથી શ્રીહરિએ બતકનું જળ અપાવી દઈને લાલજીને નિર્જળ કર્યા.

વળી આગળ ચાલતા તીવ્ર તૃષાથી બહુ પીડા પામેલા પ્રિય ભક્ત લાલજી માટે શ્રીહરિએ તત્ક્ષણ ખારા સમુદ્રમાં મીઠી બનાવેલી પાણીની શેર બતાવી. આશ્ચર્ય પામેલા લાલજીએ જળપાન કરીને બતક પણ ભરી લીધી. પાછા વળી તે જ સ્થળે તપાસ કરતાં ખારુ ઝેર પાણી જણાયું. એમ મહાક્લેશથી જેમ તેમ રણ ઉતર્યા પછી માર્ગમાં આવેલા એક તલાવના કાંઠા ઉપર બાવળના વૃક્ષતળે થાકી ગયેલા શ્રીહરિએ સોડ તાણીને વિશ્રામ કર્યો. શ્રીહરિના પગરખાં વિનાના કોમળ ચરણકમળમાં ઘણા કાંટા વાગ્યા હતા તે લાલજીએ ધીમેથી કાઢ્યા અને તે પ્રસંગથી શ્રીજીના ચરણકમળમાં રહેલાં ભગવાનપણાનાં અચૂક સોળ ચિહ્નો નિહાળીને પરમ આનંદ પામ્યા. થોડો થાક નિવૃત્ત થયા પછી શ્રીહરિને પોતા ઉપર બહુ પ્રસન્ન જાણીને વિનયથી પૂછ્યું કે માર્ગમાં મળેલા મહાપુરુષ કોણ હતા ? અને ખારું જળ મીઠું કેમ થયું ? ભક્તપ્રિય ભગવાને કહ્યું કે- માર્ગમાં મળેલા મહાપુરુષતો ગુરુ રામાનંદ સ્વામી હતા. અને તમારે માટે જ ખારું જળ મીઠું કર્યું હતું. આવી અદ્‌ભૂત વાત સાંભળીને લાલજી બહુ રાજી થયા. ઉપર પ્રમાણે બન્ને ગુરુશિષ્ય પ્રસન્ન વિનોદ કરતા કરતા આગળ ચાલતાં આધોઈ ગામની ભાગોળે આવી પહોંચ્યા.

વિકટ રણમાં પગપાળા ચાલીને થાકી ગએલા અને ક્ષુધાથી અતિ આતુર થએલા ભગવાને પ્રિય સેવક લાલજીને કહ્યું કે- ગામમાંથી ભિક્ષા માગી લાવો. લાલજીએ રમુજમાં કહ્યું કે- ઉદાર થઈને ભિક્ષુકને ભાતુ અપાવી દીધું અને ચોરોને કોરીયો જાણી જોઈને અપાવી દીધી. હવે હલ્કી ભિક્ષા માંગવાની ભુંડી દશા આવી પડી. જો રાંકની પેઠે ગામમાં માગવા જાઉં તો આ ગામના ઘણા લોકો મને ઓળખતા હોવાથી મારો અતિ ઉપહાસ કરે. ત્યારે શ્રીહરિએ કહ્યું કે, તમોને કોઈ ઓળખી શકે નહિ એમ કરીએ તો કેમ ? એમ કહીને એ જ મુહૂર્તમાં લાલજીની મુંછ અને ચોટી કાતરી નાંખી અને વસ્ત્રો કઢાવીને એક કૌપીન અને અલફી પહેરાવી અને ગુરુ મંત્રદીક્ષા આપી. **''નિષ્કુળાનંદ''** એવું ગુણાનુગુણ રમણીય નામ ધરાવ્યું. પછીથી એક ઝોળી આપીને મુનિને ભિક્ષા માગવા ગામમાં મોકલ્યા. માગી લાવેલા અન્નથી મુનિએ રસોઈ કરી અને બન્ને મહાપુરુષો સુખેથી સાથે જમીને સંતોષ પામ્યા. પછીથી શ્રીહરિએ મુનિને કહ્યું કે- હવે કાંઈ બીજી ઈચ્છા હોય તો બોલો ? અને ગુરુ રામાનંદ સ્વામીનું જ્યારે જરૂર પડશે ત્યારે સાધુ કરવા બોલાવી લઈશું. એ વચન સ્મૃતિમાં છે ? તે સાંભળીને મુનિએ કહ્યું કે- ગુરુનું વચન સ્મૃતિમાં છે તે આપે ત્યાગિદીક્ષાદાનથી સફળ કર્યું છે અને હવે મારે કશી ઈચ્છા રહી નથી. હું કૃતાર્થ થયો છું. એમ કહીને અનન્ય અનુરાગની અભ્યર્થના કરી. પ્રસન્ન શ્રીહરિએ ''તથાસ્તુ'' કહીને એ જ આધોઈ ગામમાં મુમુક્ષુઓને ઉપદેશ આપવા રહેવાનું કહીને, તેમની કવનશક્તિ જાણીને આશ્રિત મુમુક્ષુઓને આરંભોપયોગી **"યમદંડ"** નામનો ગ્રંથ કરવાની આજ્ઞા આપી અને પોતે તે ગામમાં ઠક્કર ભાવિક કચરાને ત્યાં બે દિવસ રહીને એકાકી ભુજનગર પધાર્યા.

ઉપરની વાર્તાનો કેટલોક સંગ્રહ શ્રીહરિના નિકટ પરિચયમાં આવેલા સ્વામીએ જ ભક્તચિંતામણીના પ્રકરણ ૫૪-૫૫ તથા ૧૩૪ માં આ રીતે કર્યો છે.– "હરિ કરી ઘણી મોટી મેહેર, આવ્યા ભક્ત લાલજીને ઘેર । એક સેવક સંગે લઈને, ચાલ્યા રણની વાટે વહિને ॥ આવ્યા સમુદ્ર સમીપે શ્યામ, પડી સાંજ રહેવા નહિ ઠામ । લાગી પ્યાસ ને પીડાણા પ્રાણ, સુક્યો કંઠ ન બોલાય વાણ ॥ લાગ્યા કાટાં ને કાંકરા વળી, અતિ થાકમાં પડિયા ઢળી । એહ માંહિલું ન ગણ્યું દુઃખ, ચાલો ચાલશું કહે શ્રીમુખ । એમ કહી ઉઠ્યા અવિનાશ, એક સેવક છે પોતાપાસ ॥ તે તો પામિયો પીડા અપાર, પ્રાણ તજવા થયો તૈયાર ॥ કંઠે આવી રહ્યા જ્યારે પ્રાણ, ત્યારે બોલિયા શ્યામ સુજાણ । સુણો દાસ કહે અવિનાશ, પિવો જળ જો હોય પિયાસ । કહે દાસ

પિયાસ છે ભારી, કેમ પિવાય ખારું આ વારી । કહે નાથ નથી ખારું નીર, પીવો જળ ને રહે શરીર । ત્યારે વિશ્વાસી દાસે તે પીધું, વાલે ગંગાજળ જેવું કીધું । પીધું પાણી ને ગઇ પિયાસ, એમ ઉગારિયો નિજદાસ । એહ સમે પુરૂષ અલૌકિ, ગયા મોહન સુખ વિલોકિ । પછી યાંથી ચાલ્યા સુખકારી, થયું જેવું હતું એવું વારી । પછી ત્યાંથી ચાલ્યા બહુનામી, આવી મળ્યા રામાનંદ સ્વામી । જોઇ રાજીને પુછે છે જન । કાલ્ય પાણીમાં પુરુષ મળ્યો, તેતો નાથજી મેં ન કળ્યો । થયું ખારું મીઠું કેમ વારી । તમે કેને નમ્યા સુખકારી । કહે નાથ જન મન જાણા, મળ્યો પુરુષ તે મુક્ત પ્રમાણ । કર્યું ખારું તે મીઠું મેં વારી । તારી પ્યાસની પીડા મેં જાણી । પછી મળ્યા રામાનંદ સ્વામી, તેને ચાલ્યા અમે શિશ નામી । જેની કરી શ્રીહરિએ સાર, તેનું નામ લાલજી સુતાર । પછી ત્યાં થકી આદ્યોઇ આવ્યા, ઘણું જન તાણે મન ભાવ્યા । દિન દોય પોતે તિયાં રહ્યા, સંગે દાસ તેને જોઇ હસ્યા । હવે પરમહંસ દશા ગ્રહો, શીદ દુઃખના દરિયામાં વહો । એમ કહી મુનિદશા દીધી, પોતે કચ્છ જાવા ઇચ્છા કીધી ॥” ઇત્યાદિ ઉપરની વાત બાબતનો કેટલોક વિસ્તાર હરિલીલામૃત કળશ ૫ વિશ્રામ ૨૧-૨૨ માં છે.

ઉપર પ્રમાણે સ્વામીને પ્રેમાસ્પદ સ્ત્રીપુત્રાદિ સંબંધીયોની જાણ બહાર અધવચ્ચ અસમયે અતર્કિત ત્યાગિદીક્ષા આપીને એકદમ સંસાર ત્યાગ કરાવ્યો છતાં મનમાં કિંચિત્ પણ ગ્લાનિ નહિ પામતા પરમ હર્ષને પામ્યા. એ જ એમના બૃહદ્ વૈરાગ્ય અને ત્યાગની પરાકાષ્ટા છે. આ તો અતિ અશક્ય કામ છે.

પોતાને જે પ્રગટ શ્રીહરિ ભગવાનનો પ્રત્યક્ષ દર્શન સ્પર્શ સંલાપ સેવાદિ અન્યદુર્લભ લાભ મળ્યો અને પરમ પરમહંસદીક્ષાનો લાભ થયો તેનું ચાર પદમાં સરસ વર્ણન આપ્યું છે.

પદરાગ ધોળ – “આજ આવિયો આનંદ અંગ, ઉમંગ ઉરે અતિ । અતિ મળ્યો મોટો સત્સંગ, રંગે રંગાણી મતિ ॥૧॥ મતિ માંય મેં કર્યો વિચાર, પાર સંસાર લેવા । લેવા સુખ સમાગમ સાર, નથી કોઇ સંત જેવા ॥૨॥ જેવાં લખ્યાં આગમે એધાંણા, તેવા સાચા સંત મળ્યા । મળ્યા જેથી પ્રગટ પ્રમાણ, પ્રભુજી અઢળ ઢળ્યા ॥૩॥ ઢળ્યા જિતના પાસા પુનિત, ચિત્ત તિયાં ચોટ્યું સઈ । સઇ નિષ્કુળાનંદ કે રીત, પ્રીત મારી તે શું થઇ ॥૪॥ થઇ જિત મારી જગમાંય, સહાય શ્રીહરિએ કરી । કરી કૃપા તે કહી નવ જાય, ફેરો ન રાખ્યો ફરી ॥ થયું મનગમતું મારે આજ, લાજ લાખેણી રહી । ગતિ હતી જગમાં

સુખ સાથ, નાથે તે નિવારી દીધી। તેહ નિષ્કુલાનંદ નિત્ય ગાય, ઉરે સંભારી એહ ॥ " ઇત્યાદિ, વળી "ભાગ્ય જાગ્યાં રે આજ જાણવાં, થયાં કોટી કલ્યાણ" આ ધોળમાં પણ અલભ્ય લાભ વર્ણવ્યો છે.

ઉપરની કથા ઉપરથી મુનિનો શ્રીહરિ પ્રત્યેનો કેવો ગાઢ અનન્ય અનવધિ અનુરાગ, માહાત્મ્યજ્ઞાન સાથેનો સુદૃઢ નિશ્ચય, અતિવિશ્વાસ અને ત્યાગ વૈરાગ્યની તીવ્રતા વિગેરે આદર્શ ગુણો અને શ્રીહરિનો પણ સ્વામી પ્રત્યેનો તેવો જ અત્યંત અનુરાગ **પ્રિયોઽહં જ્ઞાનિનોઽત્યર્થમહં સ ચ પ્રિયઃ**

આ ગીતા વાક્યમાં કહ્યા મુજબનો વ્યક્તપણે જણાય છે. શ્રીહરિ સંવત્ ૧૮૬૦ ના માઘ શુદિ પંચમીએ શેખપાટમાં વસંતનો ઉત્સવ કરીને આધોઈ પધાર્યા હતા. અને ત્યાંજ દીક્ષા આપી છે તેથી સ્વામીનો દીક્ષાજન્મ પણ આજ માસના આસપાસ નિશ્ચિત થાયછે.

પરમહંસ દશા ગ્રહણ કર્યા પછી પરમાત્મા શ્રીહરિની આજ્ઞાથી મુમુક્ષુઓને ઉપદેશ આપવા ઘણા દેશોમાં અને પ્રસંગે શ્રીહરિ સાથે પણ ફર્યા હતા. તેમના તપ ત્યાગ વૈરાગ્ય નિઃસ્પૃહતા નિષ્પરિગ્રહતા અને સાધુતા વગેરે સદ્ગુણો સાથેની શાસ્ત્રીય સરલ સચોટ ઉચ્ચ ઉપદેશ શૈલીથી તે તે દેશમાં ઘણા લોકો શ્રીહરિના શરણાગત અનન્ય ભક્ત થયા હતા.

કોઈ સમયે સ્વામિને પાછા ઘેર તેડી જવા આવેલા પોતાના સંબંધીઓને સંસારની અનિત્યતા અને અસુખતા જણાવવા પૂર્વક પાછું નહિ વળવાનો દૃઢ વિચાર આ પદમાં "મને સ્વપને ન ગમે રે સંસાર, કો'ને કેમ કીજીએ। વમન થયું મન ઉતર્યું, એવો જાણ્યો સંસાર। કો'ને કેમ રીજીએ; ॥૧॥ સેજ પલંગ ને પોઢણાં, કોઇ તલાસ પાય। પતંગ પળ્યો તેની ઉપરે, માથે જમ કેરો દાવ; કોને૦ ॥૨॥ મૃગરાજના મુખમાં, જે કોઇ આવે જરુર। ખાન પાન સરવે વિસરે, મરવું દેખે હજુર; કોને૦ ॥૩॥ સ્વારથે સહુ કોઇ મળી, વિધ વિધ કરે વાત। અંતરમાં કહો કેમ ઉતરે, નજરે દીઠેલ ઘાત; કોને૦ ॥૪॥ સમજી વિચારી જે કરો, તજો ખલકની આશ। નિષ્કુલાનંદ નિશ્ચે કર્યું, સુખ તો સદ્ગુરુ પાસ; કો'ને કેમ કીજીએ ॥૫॥" આ રીતે જણાવ્યો છે. આ ઉપરથી સ્વામીના સાચા ત્યાગ વૈરાગ્યની તીવ્રતા નિશ્ચિત થાય છે.

વળી પોતાના આત્મજ્ઞાન અને વૈરાગ્યની સુદૃઢતા પોતે જ કહી છે કે- " મેં હું આદિ અનાદિ આ તો સર્વે ઉપાધિ, સદ્ગુરુ મીલ્યા અનાદિ મીટ ગઇ સર્વે ઉપાધિ. કહાં કાષ્ટ ને કહાં કુહાડા, કહાં હે ઘડનર હારા. જબસે મોયે

સદ્‌ગુરુ મીલીયા, મીટ ગયા સર્વે ચાળા; મેં હું આદિ૦ ॥૧॥ કોણ કુળ ને કોણ કુટુબી, કોણ માત ને તાત। કોણ ભાઇ ને કોણ ભગિની, બ્રહ્મ હમારી જાત; મેં હું આદિ૦ ॥૨॥ નહિ રહ્યા મેં નહિ ગયા મે, નહિ સુધર્યા નહિ બિગડ્યા। હમે હમારા કુળ સંભાર્યા, મત કરના કોઇ જગડા; મેં હું આદિ૦ ॥૩॥ પાણીમેંસેં પુરુષ બનાયા, મળ મુત્રકી ક્યારી। મીલ્યા રામ ને સર્યા કામ, અબ ન રહિ કોઇસેં યારી; મેં હું આદિ૦ ॥૪॥ આગે તપસી તપસા કરતા, રહી ગઇ કિંચિત કામા। તે કારણ આ નરતન ધર્યો, સો જાનત હે રામા ; મેં હું આદિ૦ ॥૫॥ જે કારણ આ નરતન ધરીયો , તે સરિયું છે કામ। નિષ્કુલાનંદ કે' પ્રગટ મળ્યા મોએ, ટળ્યું નામ ને ઠામ; મેં હું આદિ અનાદિ આ તો સર્વે ઉપાધિ ॥૬॥ આમાં પોતાની યોગભ્રષ્ટતા અને પ્રગટ ભગવાનના મળવાથી કૃતાર્થતા જણાવી છે.

કોઇ અવસરે 'ભૂખે મરતા હોય તે ભેખ લે છે.' એવી ગહ્ય ચર્ચા નીકળી હશે. તે પોતામાં અઘટિત માનીને "મને તેની હારમાં ગણશો નહિ, ગૃહસ્થાશ્રમમાં મારી સધ્ધર સ્થિતિ હતી. કોઇ જાતનું દુઃખ કે ઉપાધી હતી નહિ, કેવલ સાચા ત્યાગ વૈરાગ્યના વેગથી હું ત્યાગી થયો છું." એમ પોતેજ જણાવેલું તે બાબતમાં સ્વયંકૃત આ પદ છે. "સંતો સાંભળો સાચી વારતા, નથી લીધો આ ભુખ્યે ભેખ રે। જનનીનો જાયો કહું છું, અવશ્ય હતો હું એક રે; સંતો૦ ॥૧॥ ગાડું બળદ ગાય ને ઘોડી, ડોબાં હતાં દશ બારરે। પાંચ મળીને પુછતાં મને, કરતો હું કારભારરે; સંતો૦ ॥૨॥ અન્ન ધન ધામ ને ધરણી, પરણી હતી ઘેર રે। છોટાં છોટાં છોકરાં હતાં, હતી માતાજીની મે'ર રે; સંતો૦ ॥૩॥ ખાવા પિવાનું ખુબજ જડતું, વસ્ત્રનો નહિ પાર રે। જોઇએ તેવા જોડા જડતા, તકે તકે તૈયાર રે; સંતો૦ ॥૪॥ એટલું મેલી આંહિ આવ્યો છું, ઉર કરી વિચાર રે। ભુખે મરતાં ભેખ લીયે છે, ગણાશો નહિ એની હાર રે; સંતો૦ ॥૫॥ જ્ઞાન વૈરાગ્યે ગળે ઝાલ્યો, કાંઇ ન ચોટ્યું ચિત્ત રે। નિષ્કુલાનંદ કહે નહિ કહું તો, જોડશે મારું ગીત રે; સંતો૦ ॥૬॥ આ રીતે ત્યાગ દીક્ષા ધારણમાં જ્ઞાન વૈરાગ્યની તીવ્રતાને પોતેજ જણાવે છે.

(છોટાં છોટાં છોકરાં હતાં.) એમ સ્વામીએ જ ગાવા ઉપરથી જાણવા મળે છે કે તેમને ત્યાં સં. ૧૮૫૬ માં પુત્રરત્નનો જન્મ થયો હતો, તેનું માધવજી નામ હતું. તેઓ સં. ૧૮૭૪ માં પિતાને દર્શને ગઢડે આવેલા. શ્રીહરિએ તેમને હાર, પેંડા આપ્યા અને નિત્ય થાળમાંથી પ્રસાદી જમાડવાની બ્રહ્મચારીને ભલામણ કરી. એક

માસ રહીને ઘેર જવાની તૈયારી કરતાં ગોપાળાનંદ સ્વામીને દર્શને ગયા. સ્વામીએ કહ્યું કે- નિષ્કુળાનંદમુનિને દંડવત્ પ્રણામ કરીને આશીર્વાદ મેળવીને ઘેર જાઓ.

પછીથી માધવજીએ મુનિ પાસે જઈને દંડવત્ પ્રણામ કર્યા, મુનિએ સંસારની અસારતાનો ઉપદેશ આપી ત્યાગી થઈ રહેવાની સમસ્યા કરી. પોતે પણ યોગભ્રષ્ટ હોવાથી વાતમાં જ સમઝી ગયા અને ગોપાળાનંદ સ્વામી પાસે આવીને સાધુ થઈ રહેવાની ઈચ્છા દર્શાવી. સ્વામીએ પણ તરત જ ભગવાં વસ્ત્રો આપીને ગોવિંદાનંદ નામ પાડ્યું. અને તેમને શ્રીહરિને દર્શને લઈ ગયા. શ્રીહરિએ જાણવા છતાં પૂછ્યું કે- આ કોણ છે ? સ્વામીએ કહ્યું કે, નિષ્કુળાનંદમુનિના સેવક છે. શ્રીહરિએ બહુ પ્રસન્ન થઈને કહ્યું કે- "સિંહના બચ્ચાં તો સિંહ જ હોય." પછીથી કહ્યું કે ડોસા પાસે જઈને તે તમને બાથમાં ઘાલીને મળે ત્યાં સુધી દંડવત્ પ્રણામ કરજ્યો. પછી શ્રીહરિના કહેવા પ્રમાણે સો દંડવત્ કર્યા ત્યારે છેવટે રાજી થઈને બાથમાં ઘાલીને મળ્યા અને આશીર્વાદ આપ્યા. પછી ગોપાળાનંદ સ્વામી પાસે રહ્યા. સ્વામીએ સારંગપુરમાં હનુમાનજીની પ્રતિષ્ઠા કરી ત્યારે ગોવિંદાનંદ સ્વામીને દૃઢ બ્રહ્મચારી જાણીને તેમની પાસે આરતી ઉતરાવી હતી. એ રીતે તેઓ પણ વૈરાગ્યાદિક ગુણે કરીને પિતાથકી અન્યૂન હતા. આ વાતથી પણ સ્વામીના વૈરાગ્યની તીવ્રતા જાણવામાં આવે છે. બીજા પુત્રનો જન્મ સં. ૧૮૫૯માં થયો હતો. તેમનું કાનજી નામ હતું. તેઓ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યા હતા. તે પણ સારા સત્સંગી હતા.)

પોતે અથવા બીજા સમાનો સ્વામીના ગુણોની પ્રસંશા કરે એમાં બહુ ગૌરવ ન કહેવાય, ભગવાન શ્રીહરિએ જ સ્વામીના ધર્માંશતા, આસ્તિકતા, લોકલાજ ત્યાગ વૈરાગ્ય વિગેરે ગુણોની પ્રશંસા ગઢડાના અંત્ય પ્રકરણના ૨૬ માં વચનામૃતમાં આત્માનંદ સ્વામીએ પુછેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં- "જેની બુધ્ધિમાં ધર્માંશ વિશેષપણે વર્તતો હોય ને આસ્તિકપણું હોય જો આલોકમાં જે સારું નરસું કર્મ કરે છે તેનું જે સારું નરસું ફળ તેને જરૂર પરલોકમાં ભોગવે છે, એવી દૃઢમતિ જેને હોય તથા લાજ હોય જે ભુંડું કરશું તો ઓલોકમાં માણસ આગળ શું મુખ દેખાડશું ? એવો જો હોય તે ગમે, ત્યાં જાય તો પણ તેને કોઈ પદાર્થ તથા સ્ત્રિયાદિક તે બંધન કરી શકે નહિ, જેમ મયારામભટ્ટ છે તથા મુળજી બ્રહ્મચારી છે તથા નિષ્કુળાનંદ સ્વામી છે. એવી જાતના જે હોય તેને સ્ત્રી ધનાદિક પદાર્થનો યોગ થાય તો પણ ડગે નહિ." વળી કારીયાણીના ૩ વચનામૃતમાં શ્રીહરિએ પોતાના બાલ્યવયમાંથી જ ત્યાગી સ્વભાવની વાર્તા કરતાં પૂછેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મનના અને શરીરના દોષ નિરૂપવા પૂર્વક તેને ટાળવાના દેહદમન અને આત્મવિચારને ઉપાયપણે કહેતાં, તેને જ શ્રીહરિ અભિમત જાણીને

સ્વામીએ પુછ્યું કે- "હે મહારાજ એમ જે રહેવાય છે તે વિચારે કરીને રહેવાય છે કે વૈરાગ્યે કરીને રહેવાય છે.?" આ પ્રશ્ન ઉપરથી સ્વામીને તપ ત્યાગનો ઈશક સ્પષ્ટપણે જણાય છે.

અતિ ઈશક હોવાથી તેની પ્રશંસાનાં પદો "જનની જીવો રે ગોપીચંદની, પુત્રને પેર્યો વૈરાગ્યજી." "હું બલીહારી એ વૈરાગ્યની" "ત્યાગ ન ટકે રે વૈરાગ્ય વિના" ઈત્યાદિ ૧૨ પદો સરસ રચ્યાં છે. બીજાં પણ તેવાં પદો "શુદ્ધ વૈરાગ્યે કરી સેવીએ, પ્રેમે પ્રભુનાં પાય" "તીવ્ર વૈરાગ્ય તડોવડચે, નાવે સો સો સાધન" "જોઇ જોઇ મેં જોયું જીવમાં, ત્યાગ વહાલો હરિને મન રે." ત્યાગ સારું થઇ તપાસી, વહાલો વસે વિશાળ વન રે." 'નથી નરને નિધિ સુખની, તપ વિના ત્રિલોકને માંય રે । પ્રભુને પ્રસન્ન કરવા, નથી એવો બીજો ઉપાય રે." ઈત્યાદિ બહુ કર્યાં છે.

એક સમયે સ્વામીને નિસ્પૃહ નિષ્પરિગ્રહ નિર્બન્ધ જાણીને શ્રીહરિએ ગઢડા મંદિરના મહંત કરવાનો વિચાર કર્યો. આ વિચાર જાણવામાં આવતાં વહેલા ઉઠીને ગઢાળી ગામે ચાલ્યા ગયા. ચાલ્યા જવાનું કારણ જાણતાં શ્રીહરિએ સ્વામીને પાછા બોલાવ્યા અને તે વિચાર બંધ રાખ્યો. આ પણ સ્વામિના ત્યાગ વૈરાગ્યની તીવ્રતાનું ઉદાહરણ છે.

'નાનો દેશ નિરસ અતિ, દેહાભિમાનીને દુઃખરૂપ । તિયાં ત્યાગી હોય તે ટકે, બીજાને સંકટરૂપ' માટે સેજે તપ થાય રે, એવું છે જો આ મંદિર માંય રે' આ શ્રી મુખના શબ્દો મુજબ ધોલેરાના મંદિરને તે સમયે બદરિકાશ્રમવત પોતાના તપ, ત્યાગ, વૈરાગ્યને અનુગુણ પોષક જાણીને તેમજ ધોલેરામાં મંદિર કરવા નિયોજેલા અને દેવપ્રતિષ્ઠા પછી પણ મહંત પદે રહેલા અદ્ભુતાનંદ સ્વામીને તપ ત્યાગ વૈરાગ્યાદિ ગુણોના મૂર્તિસમા સમાગમ યોગ્ય જાણીને ત્યાં વધારે રહેવાનું પ્રસન્ન કરતા અને પાછળના ભાગમાં ઘણું ખરું ત્યાંજ રહેલા અને અક્ષરવાસ પણ ત્યાંજ રહીને થયો હતો.

એક સમયે સ્વામીના શરીરમાં રોગવિશેષથી વિશેષ દુઃખ થતું જાણીને સ્નેહી સંત-હરિજનો મળીને સ્વામીને નિર્દુઃખ કરવાની અથવા તો સ્વધામમાં લઈ જવાની શ્રીજીની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. આ વાતની સ્વામીને ખબર પડતાં સર્વને કહ્યું કે - 'મારા શરીરમાં દુઃખ થતું હોય તે ભલે થાય પરંતુ તમારે તો મારા દર્શનાદિકનો દુર્લભ લાભ છે અને મારે પણ પ્રારબ્ધ કર્મના નિરવશેષ નાશરૂપ મોટો લાભ છે અને સર્વજ્ઞ સર્વસુહૃદ્ ભક્તવત્સલ ભગવાન તે બધું જાણે છે. તે જેમ કરવું હશે તેમ

કરશે' એમ કહીને તે સંબંધનો કેટલોક ઉચિત ઉપદેશ આપ્યો. આ બાબત પણ સ્વામીની સુદૃઢ આત્મનિષ્ઠા અને વૈરાગ્યની નિઃસીમતાને (સમજણની સીમાને) સૂચવે છે.

સ્વામી કેવળ પોતે જ તપાદિકના ઈશકવાળા હતા એટલું જ નહિ, પણ બીજાઓને પણ તેવા બનાવવાની તમન્ના ધરાવતા હતા. કોઈ સમયે કાળવેગથી બીજાઓની ત્યાગાદિકમાં શિથિલતા જોઈને તે નહિ સહન થતાં ત્યાગાદિકની પ્રશંસા પૂર્વક ''મનની વાતું મનમાં રહી ગઈ રહી રે'' ઈત્યાદિ આઠ પદથી તથા 'શ્રીજી પધાર્યા સ્વધામમાં, મેલી પોતાના મળેલ' આ ધોળથી બહુ પરિતાપ પણ કર્યો છે. આ રીતે ત્યાગ વૈરાગ્યની ખામીવાળાઓને પણ ઉપદેશ આપીને ટોકીને પણ સાચા ત્યાગી વિરક્ત થાય એવો ઉપાય લેતા હતા.

ઉપર પ્રમાણે સ્વામીની અનન્ય અસાધારણ અનુપમ આદર્શરૂપ વિશુદ્ધ વિરક્તવૃતિ અને તીવ્ર તપત્યાગવૃત્તિને લીધે સંપ્રદાયમાં સર્વત્ર તેમની ઓળખાણ પણ 'વૈરાગ્યમૂર્તિ, તપોમૂર્તિ, ત્યાગમૂર્તિ' તરીકે થયું હતું. કોઈ પ્રસંગે ત્યાગીઓમાં સાધુતાની રસાકસી થતાં 'તું શું નિષ્કુળાનંદ થઈ ગયો ?' એમ ઉદાહરણ અપાતું. આ ઉપરાંત બીજા નિષ્કામાદિક ગુણો પણ સહજ સિધ્ધ ઉદાહરણી હતા. આ રીતે સમસ્ત આત્મગુણોથી ઈષ્ટદેવ ભગવાન શ્રીહરિ અને તદાશ્રિત સંત હરિભક્તોને ઘણા પ્રસન્ન કરીને ઉચ્ચ નંબર મેળવ્યો હતો.

એવી જ રીતે સ્વામીએ આ ઉધ્ધવ સંપ્રદાયને આધ્યાત્મિક જ્ઞાન અને તદુપયોગી ધર્માદિ સાહિત્યનો બહોળો લાભ સરસ સરલ કરી આપ્યો છે. સંપ્રદાયની ચિરકાળ પુષ્ટિનો જે પ્રથમ હેતુ વચનામૃત ગઢડા મધ્ય ૫૮ માં શ્રીમુખે જણાવ્યો છે. અને ભાવિજનોના કલ્યાણ માટે જે સંકલ્પ (ગ્રંથનિર્માણરૂપ) કર્યો છે. તેને બહુમાન આપીને જુદા જુદા વિષયપર ઘણા ગ્રંથો :- (૧) ભક્તચિંતામણી, (૨) યમદંડ (૩) સારસિધ્ધિ (૪) વચનવિધિ (૫) હરિબળગીતા (૬) ધીરજાખ્યાન (૭) સ્નેહગીતા (૮) પુરુષોત્તમપ્રકાશ (૯) ભક્તિનિધિ (૧૦) હૃદયપ્રકાશ (૧૧) કલ્યાણનિર્ણય (૧૨) મનગંજન (૧૩) ગુણગ્રાહક (૧૪) ચોસઠપદી (૧૫) હરિવિચરણ (૧૬) હરિસ્મૃતિ (૧૭) અરજીવિનય (૧૮) અવતારચિંતામણી (૧૯) ચિલ્લચિંતામણી (૨૦) પુષ્પચિંતામણી (૨૧) લગ્નશકુનાવલી (૨૨) વૃત્તિવિવાહ (૨૩) શિક્ષાપત્રી પદ્યરૂપા, વિગેરે કર્યા છે. આ ઉપરાંત બીજા લગભગ ત્રણ હજાર કીર્તનો પણ કર્યા છે. આમાં શ્રીહરિની આજ્ઞાથી પહેલ વહેલો યમદંડ ગ્રંથ કરીને શ્રીહરિને વાંચી સંભળાવતાં ઘણા પ્રસન્ન સ્વામીની કવનશક્તિ સારી જાણીને બીજા ગ્રંથો કરવાની

આજ્ઞા આપી હતી.

આ ગ્રંથોમાં વેદવેદાંતાર્થ સ્મૃત્યર્થ, પુરાણાર્થ અને નીત્યર્થ વિગેરે સર્વોપયોગી સમગ્ર વિષયો વર્ણવ્યા છે. એવો કોઈ અર્થ નહિ હોય કે જે સ્વામીએ સ્વકાવ્યમાં નહિ વર્ણવ્યો હોય. તેમાં પણ "યાવાનર્થ ઉદપાને સર્વતઃ સમ્પ્લુતોદકે" આ ગીતા વાક્યમાં કહ્યા પ્રમાણે મુખ્યપણે મોક્ષમાં ઉપયોગી થાય એવાં સ્વધર્મ, આત્મજ્ઞાન, વૈરાગ્ય, મહાત્મ્યજ્ઞાન, ભક્તિ અને તદુપયોગી સતસમાગમાદિ સાધનો સારતર વર્ણવ્યાં છે. તેમાં પણ પ્રગટ ઈષ્ટદેવનું સર્વોપરિપણું અને તેમની પ્રત્યક્ષ ભક્તિનો મહિમા આ બે બાબતો તો અનુચ્યુત વિશેષતઃ સયુક્તિ વર્ણવી છે. સંપ્રદાયના સંસ્કૃત મહાગ્રંથોમાં ઘણું સાહિત્ય સરસ છે પણ તેનો લાભ ભણેલા જ લઈ શકે. સ્વામીએ તો સમસ્ત સાહિત્ય સરલ ગુજરાતી ભાષામાં વર્ણેલું હોવાથી અલ્પ બુધ્ધિના અભણો પણ લાભ લઈ શકે એવું સુલભ કરી આપ્યું છે. વળી જુદા જુદા સરલ ગુજરાતી દોહા ચોપાઈ છંદવૃત્ત વિગેરેમાં ગ્રથિત હોવાથી શ્રોતા વક્તાને સ્વતઃ રસ ઉપજાવનારા છે. સ્વામીએ જે જે વિષયનું વર્ણન કર્યું છે તે જાણે તદાકાર આબેહુબ મળતું છે. સ્વામીએ અર્થસિધ્ધિ માટે જે દૃષ્ટાંતો આપ્યાં છે તે પણ અર્થસાધક સરલ લોકપ્રસિધ્ધ અને અર્થગંભીર સરસ છે. કવિતામાં ઝડઝમક પણ અન્યત્ર દુર્લભ જબરી ગોઠવી છે. એમ કાવ્યની કમનીયતામાં જે અર્થગૌરવ પદલાલિત્ય શબ્દસૌષ્ઠવ વિગેરે ગુણો અપેક્ષિત છે. તે તમામ સુંદર રીતે દાખવ્યા છે. સ્વામીને ગુજરાતી ઉપરાંત હિન્દી અને કચ્છી ભાષાનું પણ જ્ઞાન હતું. તે તે ભાષામાં કરેલાં કાવ્ય કીર્તનો કેટલાક મળી આવે છે. સ્વામી કૃત કવિતામાં સંસ્કૃત શબ્દો અપરિચિત પણ અનેક આવે છે, વળી તે તે સંસ્કૃત ગ્રંથોના અર્થનું અનુકરણ આવે છે. જેથી સ્વામીને સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાનપણ સારું હશે અને ઘણા ગ્રંથોનું અવલોકન હશે. એમ જણાય છે. લૌકિક અર્થોનું નિરૂપણ પણ મૂર્તિમાન બહુ હોવાથી તેમાં પણ તેમનું પ્રાવિણ્ય પ્રતીત થાય છે. અનેક જાતના છંદ છપય વૃત્ત વિગેરે રાગવિશેષો કાવ્યમાં આવે છે, જેથી પિંગળનું જ્ઞાન પણ ઉપયોગી ઉંચુ જણાય છે. ગુજરાતી ભાષામાં અન્ય ભાષાના શબ્દો બહુધા આવે છે. તે તો તેના અભિજ્ઞને ખબર પડે. કાવ્યમાં કાઠીયાવાડી શબ્દોનું પ્રધાનપણું છે તે તો દેશ જાતિને અનુગુણ છે. છંદ વૃત્ત વિગેરેમાં કોઈ ગણ દોષ કે બીજા દોષો થયા હોય તે તો સહજ હોઈને સહનીય છે, ઉપયોગી તો અર્થ છે, એની ઉપર દૃષ્ટિ રાખનારાને દોષ જણાતો નથી એમ પોતે જ જણાવે છે. એમ સ્વામીએ સર્વોપયોગી સાહિત્યભર ઘણા ગ્રંથો ગુંથીને મોટો ઉપકાર કરી બતાવ્યો છે. અત્યારે સ્વામીકૃત ગ્રંથો અને પદો બહુધા સંપ્રદાયિજનો વાંચે છે અને ગાય છે. એ એની પ્રિયતાનો

પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે.

સ્વામીએ જુદાજુદા વિષયો ઉપર ગુંથેલા ગ્રંથોમાં મોટામાં મોટો સર્વાર્થપૂર્ણ સર્વોપયોગી સર્વોત્તમ ગ્રંથ આ ભક્તચિંતામણિ વર્તે છે. આનું ભક્તચિંતામણિ નામ આપ્યું છે તે યથાર્થ છે. કારણ કે આમાં ભક્તચિંતામણિભૂત પરબ્રહ્મ ભગવાન પ્રગટ ઈષ્ટદેવ શ્રીસહજાનંદ સ્વામીનાં ભક્તચિંતામણિરૂપ અદ્‌ભૂત અલૌકિક અપ્રાકૃત પવિત્ર લીલાચરિત્રોનું વર્ણન હોવાથી ચિંતનકર્તા ભક્તોના ચિંતામણિવત્ ઈપ્સિત સમસ્ત મનોરથોને આપનાર છે. આ અનુગત અર્થ સ્વામીએ જ પ્રકરણ ૧૬૪ પ્રકરણમાં ''ભક્તચિંતામણિ ગ્રંથ કહ્યો, સતસંગીને સુખરૂપ । જેમાં ચરિત્ર પ્રગટનાં, અતિ પરમ પાવન અનૂપ ॥ બીજા ગ્રંથ તો બહુજ છે, સંસ્કૃત પ્રાકૃત સોય । પણ પ્રગટ ઉપાસી જનને, આ જેવો નથી બીજો કોય ॥ જેમાં ચરિત્ર મહરાહાજનાં, વળી વર્ણવ્યાં વારમવાર । વણ સંભારે સાંભરે, હરિમૂર્તિ હૈયા મોઝાર ॥'' ઇત્યાદિ યથાર્થ ગ્રંથ માહાત્મ્ય કહીને છેવટે કહ્યું છે કે ''છે આ ભક્તચિંતામણિ નામ રે, જે જે ચિંતવે તે થાય કામ રે । હેતે ગાય સુણે જે આ ગ્રંથ રે, તેનો પ્રભુ પુરે મનોરથરે ॥ સુખ સંપત્તિ પામે તે જન રે, રાખે આ ગ્રંથ કરી જતન રે । શિખે શિખવે લખે લખાવે રે, તેને ત્રિવિધ તાપ ન આવે રે ॥ આવ્યા કષ્ટમાં કથા કરાવે રે, થાય સુખ દુઃખ નેડે નાવે રે ॥'' એમ સ્પષ્ટપણે કહ્યો છે. આ ગ્રંથનો લેખન સમય, લેખન સ્થાન અને પ્રકરણ સંખ્યા. ''ગંગ ઉન્મત તીરે છે ગામ રે, પરમ પવિત્ર ગઢડું નામ રે । તિયાં ભાવેશું કથા આ ભણિ રે, ભક્તપ્રિય ભક્તચિંતામણિ રે ॥ સંવત્ અઢાર વર્ષ સત્યાસિ રે, આસો સુદી સુંદર તેરસિ રે । ગુરુવારે કથા પુરી કીધી રે, હરિભક્તને છે સુખનિધિરે । ભક્તચિંતામણિ ગ્રંથના પ્રકરણ એકસો ચોસઠ આ રીતે પોતે જ કહે છે. જેથી તેમાં કોઈના વિવાદને સ્થાન રહેતું નથી. સ્વામીએ કરેલા સારસિધ્ધિ આદિક ગ્રંથોમાં એકાંતિકી આત્યંતિકી ભક્તિ તથા તદુપયોગી ધર્મ આત્મજ્ઞાન વૈરાગ્ય અને માહાત્મ્યજ્ઞાન તથા તદુપયોગી સંતસમાગમ શ્રધ્ધા આદિકનું નિરુપણ સવિસ્તર કર્યું છે. આમાં તો ''**કલૌ સંકીર્ત્ય કેશવમ્**'' ઇત્યાદિમાં કહ્યા મુજબ કળિકાળમાં કલ્યાણ માટે મુખ્ય માનેલો જે પ્રગટ ભગવાનનો લીલાકથારસ એનું જ ખાસ વર્ણન હોવાથી આ ગ્રંથ સર્વ મુમુક્ષુઓએ વિશેષતઃ આદરણીય છે. આ બાબત પણ ''જેમ સાગર તરવા નાવ રે, તે વિના બીજો નથી ઉપરાવ રે । માટે કહેવા પ્રગટનાં ચરિત્ર રે, તેહ વિના ન થાય પવિત્ર રે । બીજી કથા તો બહુ છે, પણ આ જેવી એકે નથી । ભવરોગ અમોઘ જાણી, પ્રાણી કરે કોઇ વિચાર, એહ વિના ઔષધિ

એકે, નથી નિશ્ચય નિર્ધાર। સુખનિધિ શ્રીહરિકથા, જન જાણ્યો જરૂર। સત્ય મુનિ કહે દેવતા, સુણી ધારજ્યો સહુ ઉર ॥ આ રીતે પોતેજ જણાવી છે.

પ્રથમનાં પ્ર. ૧૦૦ માં પ્રગટ ઈષ્ટદેવ શ્રીહરિનાં ક્રમવાર આવિર્ભાવથી અંતર્ધાનનાં અસાધારણ ઐશ્વર્ય ભરેલાં અદ્‌ભૂત અપ્રાકૃત લીલાચરિત્રોનું સંપૂર્ણપણે વિના સંકોચે સરસ વર્ણન યથાસ્થિત આપ્યું છે. પછીનાં ૫ પ્રકરણમાં ઈષ્ટદેવનો અપાર મહિમા, સામર્થ્ય અને પરતરત્વ અસંકોચથી યુક્તિયુક્ત અનુવર્ણવ્યું છે. પછીના ૭ માં સંતો તથા સાંખ્યયોગી હરિભક્ત બાઈ-ભાઈનાં લોકોત્તર વ્રતમાન કહ્યા છે. તે પછીનાં ૧૫ માં હરિભક્ત બાઈ-ભાઈઓની સ્મરણીય નામાવલી દેશવાર, ગ્રામવાર, જાતિવાર અને તેના ઉચિત ગુણવાર આપી છે. પછીનાં ૩૧ માં ભગવાન શ્રીહરિએ અનેક આશ્રિત અનાશ્રિતને કૃપાવશાત્ આપેલા અદ્‌ભૂત પરચા (પારમૈશ્વર્ય પ્રદર્શક) વર્ણવ્યા છે. તે પછીનાં ૬ માં એકાંતિક પ્રાપ્ય ગોલોક 'અક્ષરધામ,' શ્રીહરિનો સ્વધામ સીધાવવાનો સંકલ્પ, આશ્રિતોને ધીરજ આપવી, શ્રીહરિનું સ્વેપ્સિત ગોલોકધામ ગમન, વિયોગદુઃખ, ગ્રંથનો સંક્ષિપ્ત વિષયાનુક્રમ અને ગ્રંથનો મહિમા વિગેરે વિષયો વર્ણીને ગ્રંથ પૂર્ણ કર્યો છે.

આમાં ૧૫ પ્રકરણથી જે ઉત્તમ હરિભક્ત બાઈ-ભાઈઓની સ્મરણીય નામાવલી આપી છે. એ તો અત્યુપયોગી અત્યુત્તમ કાર્ય છે. આથી તો અત્યારે આપણે કયા દેશમાં કયા ગામમાં કઈ જાતિમાં કેવા કેટલા ભક્તો શ્રીહરિના પ્રત્યક્ષ સમાગમવાળા થઈ ગયા તે સહજમાં જાણી શકીએ છીએ. અને અત્યારે તેમના તેમના વંશજો પણ પૂર્વજોની વાત સાંભળીને તેમના પ્રત્યે સદ્‌ભાવવાળા થયાની સાથે શ્રીહરિ વિષે પણ ભગવાનપણાના ભાવવાળા થાય છે. હાલના જમાનાની દૃષ્ટિએ તો આ કાર્ય મોટામાં મોટું ઉપયોગી પ્રશંસનીય માની શકાય. કેમ કે, આવો સંગ્રહ પ્રાચીનો બહુધા કરતા નહિ. તેને આ લોકો બહુ આવશ્યક માને છે. વળી ૧૩૧ પ્રકરણથી જે પરચાનું વર્ણ આપ્યું છે. તે પણ અત્યંત ઉપયોગનું છે. જેના શ્રવણ મનનથી દૈવી જીવોને શ્રીહરિ વિષે પરમેશ્વરપણાની પ્રતીતિ થતાં તેમ જ ગાઢ અનુરાગ થવા દ્વારા પરમપદની પ્રાપ્તિ સુખેથી થાય. આ સંગ્રહ પણ અન્ય ગ્રંથોમાં ન મળી આવે એવો અપૂર્વ અત્યુત્તમ અત્યાવશ્યક છે. આ ભગવાન અને ભક્તોના ખાસ સંબંધવાળા બે સંગ્રહો સ્વામીએ બહુ દીર્ઘદૃષ્ટિથી અને બહુ ખંત મહેનતથી કર્યા જણાય છે. આવા સંગ્રહમાં બીજાઓને તો અનપેક્ષિત માનીને અનાદર રહ્યો હશે પણ સ્વામીએ તો અત્યાદર દર્શાવ્યો છે.

વળી પરંપરાથી એવી વાત સંભળાય છે. અને દાખલો પણ મળી આવે છે

કે- સ્વામીએ તો આમાં શ્રીહરિનાં લીલાચરિત્રો અને ઉત્સવ સમૈયા વિગેરે જ્ઞાતવ્ય અર્થો સંવત્વાર, માસવાર, તિથિવાર, સમયવાર, પ્રથમ લખ્યા હોત પરંતુ અન્ય મુખ્ય ગ્રંથોની સાથે કોઈ અંશે વિરોધ આવવાનો જણાવાથી તેવો ઉદ્ધાર કમી કર્યો છે. તથાપિ બહુધા માસ તિથિ તો લખી જ છે. આ પ્રયત્ન પણ એમનો અનલ્પ છે.

આ ગ્રંથ સંપ્રદાયના સર્વસ્વભૂત મુખ્ય માન્ય મહાગ્રંથ સત્સંગિજીવનની શૈલીને સર્વથા અનુસરે છે. પ્રથમ ઈષ્ટદેવ ગુરુદેવને વંદનાત્મક મંગલાચરણ, હિમાદ્રિવર્ણન, તત્સ્થ બદ્રિકાશ્રમ વર્ણન, તત્સ્થ નરનારાયણ નિરુપણ, ધર્મ ભક્તિ ઋષિઓને દુર્વાસાનો શાપ, શ્રીકૃષ્ણનો શ્રીહરિરૂપે પ્રાદુર્ભાવ, છપૈયા અયોધ્યામાં નિવાસ, વનવિચરણ, રામાનંદ સ્વામી મેળાપ, ગુરુપદે સ્થાપન, નાનાદેશ વિચરણ, ધર્માદિકની સ્થાપના, મંદિર આચાર્ય અને શાસ્ત્રની સકારણ પ્રવૃત્તિ, અંતર્ધાનલીલા, ધર્માદિકનો બોધ વિગેરે બધી બાબતો બહુ મળતી આવે છે. શિક્ષાપત્રી વિગેરે મુખ્ય ગ્રંથોની સાથે વિરોધ ન આવે એ ઉપર પુરો લક્ષ આપ્યો છે.

પ્રગટ ઈષ્ટદેવ શ્રીહરિનો સર્વોત્કૃષ્ટત્વસૂચક મોટો મહિમા વર્ણવવામાં કોઈની શરમ કે ભય કે ધડક કે સંકોચ રાખ્યો નથી. તે પણ વેદવેદાંતાદિ માન્ય આઠ સચ્છાસ્ત્રોની તથા સાંપ્રદાયિક સ્થાપિત શાસ્ત્રીય તત્ત્વદૃષ્ટિને લોશથી પણ નહિ ઉલ્લંઘન કરીને યુક્તિયુક્ત વર્ણવ્યો છે. ઈત્યાદિ ગ્રાહ્ય ગુણો તો ગ્રંથના વાંચનથીજ સુજ્ઞોને જણાશે. જેથી વિવેચનની જરૂર નથી.

આ ગ્રંથનું સચ્છાસ્ત્રાનુસારિ હાર્દ અને વિષયો :-

આ પ્રબંધ યદ્યાપિ પ્રાકૃત પદ્યમાં છે તથાપિ વેદવેદાંતાર્થથી પરિપૂર્ણ છે, જે વેદવેદાંતાર્થ છે તે ઉપેય અને ઉપાય આ બે મુખ્ય વિષયોમાં વહેંચાયેલો છે. એમાંજ સમસ્ત અર્થનો સમાવેશ આવી જાય છે. મુખ્ય પરમાત્મ સ્વરૂપ અને તદનુબંધી રૂપ અને તે બન્નેના ગુણો અને તદનુબંધી દિવ્ય ધામ મુક્તો વિગેરેનો ઉપેય (પ્રાપ્ય) માં સમાવેશ છે. ઉપેય પરમાત્મ સ્વરૂપ અને તદનુબંધી ધામાદિકની પ્રાપ્તિનાં સાધનોને ઉપાય કહે છે. તેમાં જ્ઞાન ધ્યાન ઉપાસન શબ્દથી વાચ્ય મુખ્ય ભક્તિ અને તેનાં સાધનો ધર્મ આત્મજ્ઞાન વૈરાગ્ય મહાત્મ્યજ્ઞાન અને તેનાં સાધનો સત્સમાગમ શ્રધ્ધા વિગેરે છે. આ સર્વનો ઉપાયમાં સમાવેશ છે. આ બધી બાબતો ઉપયોગી આ ગ્રંથમાં સંક્ષેપથી ગૂઢ રીતે અનુસ્યૂત છે.

-: સ્વરૂપ :-

પરમાત્માને સ્વરૂપ રૂપ તેના ગુણો, વિભૂતિ વિગેરે અનેક પ્રકારે વર્ણવ્યા

છે. તેમાં સ્વરૂપની મુખ્યતા છે. સચ્ચિદાનંદ, જ્ઞાનઘન, સ્વયંપ્રકાશ, અનંત, સર્વાત્મા, સર્વવ્યાપક, સર્વાધાર, સર્વનિયંતા, સર્વસ્વામી અતિસૂક્ષ્મ અને સર્વકારણપણે જે વર્ણવ્યું છે તે સ્વરૂપ સમજવું. આ સ્વરૂપ ''एकोऽहं बहु स्याम्'' એમાં કહ્યા પ્રમાણે હું શબ્દથી બોધ્ય છે. જેમાં જ્ઞાનાદિ છ મુખ્ય અને બીજા કારુણ્યાદિ અનંત ગુણો વર્ણવ્યા છે.

આ સ્વરૂપ આમાં 'મહાજ્ઞાનઘન' તત્ત્વ જ્ઞાનાદિ નામ કહેવાય. 'નમો સચ્ચિદાનંદ ચરાચર' 'સહજાનંદ આનંદકંદ' 'સ્વયંપ્રકાશ સહુના સ્વામી' 'સર્વોપરી સર્વાધાર' 'પુરુષોત્તમ વાસુદેવ નારાયણ, પરમાત્મા પરમ દયાળ । પરબ્રહ્મ બ્રહ્મ પરમેશ્વર, વિષ્ણુ ઈશ્વર વેદ કહે વળી' 'સર્વ કારણના કારણ નિર્ગુણ' 'નમો અપરમપાર અકળ' 'કહીએ શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમ રે, હરિ નારાયણ અંતર્યામી રે । ભગવાન પ્રભુ બહુનામી રે' 'નમો અનંત અચ્યુત અનાદિ' નમો વિશ્વરૂપ વિશ્વંભર' ઈત્યાદિ સ્વરૂપાનુંબંધી તત્ત્વશબ્દોથી વર્ણવ્યું છે. આ બાબત શબ્દના વેદાંતાનુસારી અર્થના જ્ઞાતાને સુજ્ઞેય છે.

-: રૂપ :-

ગોલોકાદિ એક દેશમાં નિત્ય નિવાસ વર્ણવવા પૂર્વક સર્વાન્તરાત્મા વિભુ અહમર્થ સ્વરૂપની ભિન્નપણે દિવ્ય વિશેષણની સાથે મૂર્તિ, વિગ્રહ, આકાર, દેહ, વપુ આદિક શબ્દોથી નિરુપેલું, પાણિ, પાદ, મુખ, મસ્તક, વિવિધ અવયવોના સન્નિવેશવાળું, શોભાને સંપાદનાર, દિવ્ય પીતાંબરાદિ વસ્ત્રો, મુકુટ, કુંડળ, કટકાદિ વિભૂષણો અને શંખચક્રાદિ આયુધોના આશ્રયભૂત, દિવ્યરૂપ, રસ, ગંધાદિકના આધારભૂત, સ્ત્રીરૂપ લક્ષ્મી રાધાદિ પત્નિઓએ વિશિષ્ટ, શ્રીદામ ગરુડ આદિક અનંત નિત્યમુક્તો એ છત્ર ચામરાદિ રાજોપચારથી સદા સેવાતું, જેમાં શ્યામ વર્ણ, કિશોરવય અને ઔજ્જ્વલ્ય સૌંદર્ય આદિક આકર્ષક આહલાદક ગુણો વર્ણવ્યા છે અને જેમાંથી મત્સ્યાદિ રામાદિ અનંત અવતારો થાય છે તે રૂપ સમઝવું.

આ બધી બાબત આ ગ્રંથમાં ''મંગળમૂર્તિ મહાપ્રભુ'' ''એવા અક્ષરધામમાં તમે રહો છો કૃષ્ણ કૃપાળ'' ''વળી મૂર્તિમાન જુદા રહ્યા'' ''આનંદમય દિવ્યમૂર્તિ'' ''મારાં લોક મારી મૂરતિ, તે સત્ય નિર્ગુણ છે સહિ'' ''એવું અતિ સુંદર સિંહાસન રે, તે પર બેઠા કૃષ્ણ ભગવાન રે । ઘનશ્યામ ને વય કિશોર રે, પીતપટ કર વંશી સોર રે'' ''એવા કૃષ્ણ કિશોરમૂર્તિ'' ''ઘનશ્યામને તન પ્રકાશ'' ''સારું સુંદર તન છે શ્યામ રે, માટે એનું કહીએ કૃષ્ણ નામ રે'' ''સારો મુગટ ધર્યો છે માથે રે'' ''નમો પદ્મનાભ પીતાંબર'' ''નખશિખ સજ્યા શણગાર'' ''કેશવ કમળનયન'' ''નમો મહાબાહુ

મંજુકેશ'' ''નમો કૌમોદકીધર નામ'' ''નમો કૌસ્તુભપ્રિય'' ''નમો શ્રીવત્સસાંકધર'' ''નમો ચતુર્ભુજ ચક્રધર'' ''દીઠા ચાર આયુધ ચારે હાથે રે'' ''મનુષ્યતન'' ''નમો શ્રીયનાથ શ્રીયપતિ'' ''સંગે ઇન્દિરા શોભાની ખાણી'' ''લક્ષ્મીવર'' ''રાધા રમા રહે દોય પાસે રે, જુવે શ્રીકૃષ્ણ હેતે કટાક્ષે રે'' ''બીજી લલિતાદિ સખી જેહ રે, રાધા રમા સમ વળી તેહ રે'' ''વળી પ્રભુના પાર્ષદ જેહ રે, છત્ર ચામર સેવાના સાજ રે'' ''તેણે સેવે રાજઅધિરાજ રે'' ''તેમાં બ્રહ્મરૂપ સકળ, કોટિ મુક્તોનાં મંડળ'' ''શ્રીદામા આદિક એહ સોળ રે, સર્વે કરે શ્રીકૃષ્ણની સેવા રે'' આ રીતે સંક્ષિપ્ત વર્ણવી છે. વિશેષના જીજ્ઞાસુએ પ્ર. ૧૪ ની ૨૮ થી ૩૩ સુધીની તથા પ્ર. ૧૫૯ ની ૪૬ થી ૬૧ સુધીની ચોપાઇઓ તથા તે તે ભગવત્સ્તુતિ ભાગો વાંચવા.

-: ગુણો :-

સ્વરૂપના ગુણો તો સર્વજ્ઞતારૂપ જ્ઞાન, અઘટિતઘટના સામર્થ્યરૂપ અથવા જગત પ્રત્યે કારણ થવારૂપ શક્તિ, સર્વેને ધારવારૂપ બળ, સર્વને નિયમમાં રાખવાના સામર્થ્યરૂપ અથવા સ્વતંત્રપણે જગતસર્ગાદિરૂપ ઐશ્વર્ય, સર્વના ધારણ નિયમનમાં અશિથિલતારૂપ અથવા જગતપ્રત્યે ઉપાદાનકારણ થવા છતાં પણ નિર્વિકારપણારૂપ વીર્ય, સર્વને પરાભવ કરવાના સામર્થ્યરૂપ તેજ, આ છ ગુણો કે જે, ભગવત્શબ્દવાચ્ય છે, તે જગત સૃષ્ટ્યાદિકમાં ખાસ ઉપયોગી હોવાથી મુખ્ય માન્યા છે. બીજા સ્વાર્થ નિર્પેક્ષ પરદુઃખ નિરવારણેચ્છારૂપ અથવા પરદુઃખે દુઃખી થવારૂપ દયાપર્યાય કારુણ્ય, પોતાની મોટાઇ નહીં ગણીને મંદો સાથે પણ નિષ્કપટ મેળાપરૂપ સૌશીલ્ય, ભક્તોના દોષોમાં પણ ગુણવત્બુધ્ધિરૂપ અથવા ભક્તના દોષ નહિ જોવારૂપ વાત્સલ્ય બહુ આપીને પણ તૃપ્તિ નહિ પામવારૂપ ઔદાર્ય, સુદુર્લભ છતાં સર્વને સુલભ થવામાં ઉપયોગી ગુણવિશેષરૂપ સૌલભ્ય, ઉપકારની અપેક્ષા નહિ રાખીને ઉપકારીનું જ જેમ એમ અપકારીનું પણ ભલું ઇચ્છવારૂપ સૌહાર્દ, આશ્રિતોની ઇચ્છાને અનુસારે રહેવારૂપ સરળતા અથવા આશ્રિતો પ્રત્યે મન વાણી કાયાની કુટીલતાએ રહિતપણારૂપ આર્જવ, અપરાધીઓ પણ આશ્રય કરી શકે એવો કોમળ સ્વભાવ તે રૂપ માર્દવ, અભગ્નપ્રતિજ્ઞારૂપ અથવા આરંભેલા કાર્યમાં અનેક વિઘ્નો આવે તથાપિ તેને પુરું કરવાના સામર્થ્યરૂપ ધૈરેય, સ્વયં ક્ષીરવત્ સ્વાદુપણારૂપ અથવા સત્ય પ્રિય બોલવારૂપ માધુર્ય, સમુદ્રની પેઠે ક્યારે નહી ક્ષોભ પામવારૂપ ગાંભીર્ય, ઉચ્ચ નીચ જાત્યાદિકના વિભાગ વિના સર્વને આશ્રય આપવારૂપ સામ્ય, ભક્તોના કાર્યો શીઘ્ર કરી દેવાની કુશળતારૂપ દાક્ષિણ્ય, જાતિ વૃત્ત આદિકની આલોચના કર્યા વિના સર્વના

રક્ષક થવારૂપ શરણ્યતા, ભક્તો અપરાધો સહન કરવાના સ્વભાવરૂપ ક્ષમા, સ્વતઃ શુધ્ધ સ્વભાવપણારૂપ અથવા સર્વને પવિત્ર કરવારૂપ શુચિતા, ભક્તોએ કરેલા અલ્પપણ ઉપકારને બહુ માનવારૂપ કૃતજ્ઞતા વિગેરે ભક્તોપયોગી છે. કલ્યાણગુણાકર ભગવાનના આ ગુણો નિત્ય નિઃસીમ નિઃસંખ્ય, નિરુપાધિક, નિર્દોષ અને નિઃસમાધિક છે. આ ગુણોનું આશ્રય ચેતન પરમાત્મા સ્વરૂપ છે.

દેહપર્યાય રૂપના ગુણો તો તેજ પ્રકાશ આદિક શબ્દોથી કહેલું ઔજજ્વલ્ય, કર ચરણ મુખ મસ્તકાદિ અવયવોની સમુચિતા શોભા કે જેનાથી સર્વની મનોવૃત્તિ અને નેત્રવૃત્તિ એકદમ હરાઈ જાય તેરૂપ સૌંદર્ય, સમુદાય શોભા કે જે ચક્ષુને આનંદ ઉપજાવનારો શાંત શીતળ તેજો વિશેષ હોઈને જ્ઞાની ધ્યાની ભક્તોને ચંદ્રચંદ્રિકાવત્ આહ્લાદ આપનારી છે તે રૂપ લાવણ્ય, દેહમાં કૌમાર વય પછી જણાતો કોઈ રમણીય સ્વભાવ વિશેષરૂપ યૌવન, ચંદન પુષ્પ કેસર આદિકની અપેક્ષા વિના સ્વતઃ અતિશય સુગંધપણું અને બીજાઓને પણ સુગંધીમાન કરવાપણું તે રૂપ સૌગંધ્ય, મૃદુતારૂપ સૌકુમાર્ય, અને દ્વેષિઓની પણ દૃષ્ટિ ચિત્તને હરવાપણે કરીને રસને ઉપજાવારૂપ માધુર્ય, ઈત્યાદિ અનેક ભક્ત ભોગ્ય વર્ણવ્યા છે. આ ગુણોનું આશ્રય તો દિવ્ય રૂપ છે.

યદ્યપિ વર્ણવવામાં સ્વરૂપ અને રૂપ અને તેવા ગુણો એક સાથે જ સંમિશ્રિતપણે વર્ણવે છે પરંતુ સ્વરૂપના જ્ઞાનાદિ ગુણો રૂપમાં અને રૂપના સૌન્દર્યાદિ ગુણો સ્વરૂપમાં સંભવતા નહિ હોવાથી જુદા જુદા જ જાણવા પડે. સ્વરૂપ સાથે રૂપ અને રૂપ સાથે સ્વરૂપ અને તેના ગુણો અપૃથક્ સિધ્ધ હોવાથી એવું મિશ્રિત વર્ણન ઘટતું આવે છે. આપણે કોઈને ''જ્ઞાની, રૂપાળો'' કહીએ તો તેમાં જ્ઞાની વિશેષણ આત્માને અને રૂપાળો વિશેષણ રૂપને જ લાગુ થાય. જેમ આપણો અહમર્થ (હું શબ્દથી બોધ્ય) આત્મા અને ઈદમર્થ (આ શબ્દથી બોધ્ય) દેહ અને તે બન્નેના ગુણો જુદા જુદા છે તેમ પરમાત્મા પણ જાણી લેવું. આત્મા એ સ્વરૂપ અને દેહ એ રૂપ કહેવાય ''एकोऽहं बहु स्याम्'' ''यस्मात्क्षरमतीतोऽहं'' આ શ્રુતિ સ્મૃતિમાં કહ્યા મુજબ 'જે કારણ હું આવ્યો' હવે જાઈશ હું ધામ મારેરે હું રહીશ વરતાલ ત્યાંહિરે એમ જે 'હું' શબ્દ અને હું બુધ્ધિથી વ્યવહાર કર્યો તે શ્રીહરિનું આત્મસ્વરૂપ સમઝવું. અને ''સમઝે સાકાર સંત તે સદા રે'' ''હરિનામે હું થાઈશ બાળ રે'' ''માટે ધર્મ ઘેરે ધરી તન રે'' ''જેહ અર્થે છે આ અવતાર રે'' ''બીજા મંદિર મૂર્તિ મારે રે'' ''તેમાં રહીશ હું સર્વપ્રકારે રે'' એમ બાલ તન અવતાર આકાર મૂર્તિ આદિક શબ્દથી પૃથક્પણે વ્યવહાર કર્યો છે. તે શ્રીહરિનું રૂપ સમઝવું. આ રીતે સગુણ સ્વરૂપ રૂપની ભિન્નતા તત્ત્વતઃ સર્વ ભક્તોને પ્રત્યક્ષ થયેલી છે.

ગુણસાગર ભગવાનના આ ગુણો આ ગ્રંથમાં ''જય ગુણસાગર ગોવિંદ'' ''નમો નિર્ગુણ સગુણ સ્વામી'' ''નમો ગુણપાર ગુણવંતા'' ''ગુણ પ્રાકમે કરી બહુ નામ રે'' ''ગુણ સ્વાભાવિ છે નથી આવ્યા રે'' ''વળી ગુણ જેના અપાર રે'' ''જય જ્ઞાન વિજ્ઞાન ગંભીર'' ''ક્ષરઅક્ષરપર સર્વજ્ઞ છો'' (જ્ઞાન) ''જે કોઈ અનંત શક્તિના ઈશ'' ''સર્વ કારણના કારણ નિર્ગુણ'' ''નમો સંપૂરણ કળા સોળ'' (શક્તિ) ''સર્વોપરી સર્વાધાર'' ''નમો બલવંત બહુનામી'' ''બહુનામી બળ પ્રબળ છો'' ''નમ્રતા શીલ સહ ઓજ બળરે'' (બળ) ''જય ઈશ તણા મહા ઈશ'' ''શ્રીકૃષ્ણ સર્વાધીશ'' ''સર્વકર્તા નિયંતા અંતર્યામી'' ''પ્રકૃતિ પુરુષ કાળ પ્રધાન'' ''મહત્તત્વાદિક શક્તિ ઘણી'' ''તેના પ્રેરક અનંતકોટી, બ્રહ્માંડના તમે ધણી'' ''નમો ક્ષર અક્ષર નિયંતા'' (સર્વની અંદર આત્માપણે રહીને નિયમન કરવારૂપ ઐશ્વર્ય) ''અચ્યુત અનંત અનાદિ'' ''નિર્લેપ ને નિર્વિકારીરે'' (વીર્ય) ''અપાર તેજ પ્રતાપ'' (તેજ) ''પરમ દયાળુ છો તમે'' ''કરુણાનિધિ કૃપાળ કોમળ'' ''પરદુઃખે પીડાય છે અતિ'' (કારુણ્ય) ''એવા સુશીલ જોઈને સહુ રે'' '' મેલી પોતાની મોટપ્ય નાથ, મળી રહ્યા મનુષ્યને સાથ'' (સૌશીલ્ય)''ઉદાર પણ ઉપકારી અતિ'' ''દયાળુ ને વળી દાતાપણુ રે'' (ઔદાર્ય) ''ભક્તવત્સલ ભગવાન'' ''શરણાગતવત્સલ અનીહ રે'' (વાત્સલ્ય) ''મહાધીર ગંભીર ગરવ'' (ધૈર્ય ગાંભીર્ય) ''સર્વ ઉપકારી દયા ઘણું રે'' (સૌહાર્દ) ''માટે આતો છે અશરણ શરણ રે'' ''દેશે બહુ જીવને અભયદાન રે'' (શરણ્યતા) ''એવા ક્ષમાવંત મહામતિ'' ''શુભ શાંતિગુણે સહિત'' (ક્ષમા) ''જપ તપ તીરથ કરતે, નાવે ધરતે જોગીને ધ્યાન। તે આવે જનને ભુવન ચાલી, મહેર કરી મહેરબાન'' (સૌલભ્ય) ''શ્રીહરિના કેટલાક ગુણો પ્ર. ૪૬ માં '' ''સત્ય શૌચ દયા ક્ષમા ત્યાગ રે'' ''સંતોષ આર્જવ'' એમ આવી જાય છે. આ રીતે સ્વરૂપના જ્ઞાનાદિ અને કારુણ્યાદિ ગુણો વર્ણવેલા જાણી લેવા.

''જય તેજ પુંજ રાશિ રે'' ''કોટિ કોટિ ઈન્દુનો ઉજાસરે'' ''અંગઅંગ પ્રત્યે પ્રકાશ રે'' ''ઘનશ્યામ ને તન પ્રકાશ રે'' (ઔજ્જ્વલ્ય) ''કોટિ કંદર્પ હરો'' ''શોભાસાગર સુંદર શ્યામ રે'' ''સારી પ્યારી છબી સુખધામ રે'' ''મનોહર સુંદર ઘનશ્યામ રે'' ''છબી જોઈ લાજે કોટિ કામ રે'' (સૌન્દર્ય) ''એવા શ્રીકૃષ્ણ શોભા ખાણી રે'' ''સામુદ્રિકે કહ્યાં શુભ ચિહ્ન રે, તેણે યુક્ત શ્રીકૃષ્ણ સુખાયન રે'' ''શોભાધામ શ્યામ'' ''એવી અંગોઅંગ શોભા અતિ રે'' (લાવણ્ય) ''રસરૂપ રસિક મૂરતિ રે'' (માધુર્ય) ''કિશોર મૂર્તિ'' ''ધરી સોળ વર્ષનું સ્વરૂપ'' (યૌવન) ''કોમળતા કહી નથી જાતી'' ''સર્ષપ ફુલ માખણ ને કંજ, જાણુ પામ્યા કોમળતા રંજ'' (સૌકુમાર્ય)

"આ પ્રકારે રૂપના ગુણો સંક્ષેપમાં સૂચવ્યા છે. આ ગુણો આકર્ષક હોઈને ભક્તોને બહુ ભોગ્ય છે.

-:વિભૂતિ:-

લીલાવિભૂતિ અને નિત્યવિભૂતિ એમ બે પ્રકારની વિભૂતિ કહેવાય છે. તેમાં અનંત અંડરૂપ પ્રકૃતિમંડળ છે તે ભગવાનની સૃષ્ટિસંહારાદિક જે લીલા તેમાં ઉપકરણ હોવાથી લીલાવિભૂતિ કહે છે. પરમધામ તો સૃષ્ટિસંહારને ગોચર નહિ હોવાથી નિત્ય છે અને ભગવાનનું દિવ્ય ભોગોપકરણ છે અને નિત્યમુક્તોને અવિચ્છિન ભગવદનુભવનું સ્થાન છે માટે નિત્યવિભૂતિ કે ગોલોક, અક્ષરધામ એમ વ્યપદેશાય છે. વિભૂતિ એટલે નિયમનરૂપ ઐશ્વર્ય, તે જેની ઉપર પ્રવર્તે છે. એવા પ્રધાન પુરુષ પરમધામ અને નિત્યમુક્તોને પણ વિભૂતિ શબ્દથી કહેવાય છે. આ બન્ને વિભૂતિઓ ઉપર ભગવાનનું સામ્રાજય પ્રવર્તતું હોવાથી વિભૂતિથી પણ ભગવાનની અપાર મોટપ્ય કહેવાય છે.

આ બાબત આ ગ્રંથમાં "પ્રકૃતિ પુરુષ કાળ પ્રધાન, મહત્તત્ત્વાદિક શક્તિ ઘણી। તેના પ્રેરક અનંતકોટી, બ્રહ્માંડના તમે ધણી" "અક્ષર ગોલોક ધામના ધામી રે" "આતો શ્રીકૃષ્ણ છે ગોલોક પતિ રે" "જે કોઈ સર્વે ધામના ધામી, જાણો તે જ સહજાનંદ સ્વામી" "જેવું ગમશે ગોલોક ધણીને રે" આ વાક્યોથી સ્પષ્ટ છે. ગોલોક અક્ષર આદિક શબ્દથી કહેલી દિવ્ય નિત્યવિભૂતિનું સવિસ્તર આખું વર્ણન પ્ર. ૧૫૯ માં છે. તે થકી જીજ્ઞાસુએ જાણી લેવું. આ રીતે આ પ્રબંધમાં સ્વરૂપ, રૂપ, ગુણો વિભૂતિ વિગેરેના નિરવધિકાતિશયથી ભગવાનનો સર્વોપરી સમુત્કર્ષ સંવર્ણવ્યો છે.

યદ્યપિ "एकोऽहं" એમાં કહ્યા પ્રમાણે પરમાત્મા અહમર્થ વિભુ ચેતન આત્મસ્વરૂપથી તો એકજ છે. અનેકતા જે વર્ણવી છે તે સ્વરૂપમાં નહિ સંભવતી હોવાથી રૂપથી જાણવી. એમ થતાં એકત્વ અનેકત્વમાં પરસ્પર વિરોધ આવે નહિ. અનેક રૂપતાનો પર વ્યૂહ અવતાર અંતર્યામી અને અર્ચાવતાર આ પાંચમાં જ સમાવેશ થઈ જાય છે. આ અર્થ આમાં "અનેક એકની મૂરતિ, અનેક એકનાં નામ" "જેની મૂર્તિ હજારે હજાર" આ વાક્યથી જણાવ્યો છે.

-: પર :-

ગોલોકાન્તર્વર્તિ અક્ષરધામમાં દિવ્ય પુરુષાકારથી વિરાજમાન, દિવ્ય વસ્ત્ર વિભૂષણ આયુધો વડે આભૂષિત, રાધાલક્ષ્મી સંયુક્ત, નિત્યમુક્તસેવીત, અવતારમૂળ, અર્ચિમાર્ગ વડે મુક્ત પ્રાપ્ય, જે દિવ્ય નિત્ય રૂપ છે તેને પર કહે છે.

એનું નિરુપણ પ્રથમ આવી ગયું છે. એનું આખું વર્ણન પ્ર. ૧૫૯ થી જાણી લેવું.

-: વ્યૂહ :-

પર રૂપ પછી વ્યૂહ આવે છે. આ પણ પરમાત્માનાં જ એક પ્રકારનાં ચતુર્ભુજ રૂપો છે. વાસુદેવ સંકર્ષણ પ્રદ્યુમ્ન અનિરૂદ્ધ આ ચાર વ્યૂહ સંજ્ઞાથી કહેવાય છે. કેશવાદિક એકવીશ વ્યૂહ પણ કહેવાય છે. એમનું ઉર્ધ્વપુંડ્રમાં સ્થાન વર્ણવ્યું છે. પ્રત્યેક બ્રહ્માંડમાં ઉપાસકો ઉપર અનુગ્રહ અને જગતનું રક્ષણાદિ એ વ્યૂહોનું કાર્ય છે. જ્ઞાનાદિ ગુણભેદને લીધે અને આયુધ ધારણના ભેદને લીધે ચાર ભેદ છે. આ અર્થ આ ગ્રંથમાં ''તેના પ્રેરક કૃષ્ણ પ્રમાણો રે'' ''સંકર્ષણ ને પ્રદ્યુમન કહીએ રે, અનિરૂદ્ધરૂપે કૃષ્ણ લહીએ રે ।'' ''અનંતકોટી બ્રહ્માંડના નાથ રે, ઉત્પત્તિ સ્થિતિ પ્રલય હાથ રે । વળી સર્વે બ્રહ્માંડે મહારાજ રે, રહે જીવના કલ્યાણ કાજ રે'' આ રીતે વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણ સાથે ચતુર્વ્યૂહ કહ્યા છે.

-: અવતાર :-

દેવ મનુષ્યાદિકમાં તેને તેને સજાતીય નામ રૂપાદિકના યોગથી જે પ્રાદુર્ભાવ થાય તેને ''અવતાર'' કહે છે. આ તો પરરૂપનાં જ સજાતીય દ્વિતીય દિવ્ય રૂપો અભિન્ન છે. આતો આવિર્ભાવ તિરોભાવનું સ્થાન હોવાથી અનિત્ય છે. આ રૂપો પ્રાકૃત નહિ પણ અપ્રાકૃત દિવ્ય છે. અવતારનો હેતુ કર્માદિ નહિ પણ ઈચ્છા જ છે. પ્રયોજન તો સાધુ રક્ષણાદિ છે. અવતારોમાં અવતારી પરમાત્મતત્ત્વ અનુસ્યૂત હોવાથી અવતારોને પણ અવતારી કહેવાની યોગ્યતા છે. માટે જ જેને અવતાર કહે છે તેને અવતારીપણે કહે છે. એમ હોવાથી અવતાર અવતારીનો તત્ત્વતઃ અભિન્નતા જાણવી ઘટે. આ અર્થ આ પ્રબંધમાં :- ''એવા શ્રીકૃષ્ણ કિશોર મૂર્તિ, આપ ઈચ્છાએ અવતરી, યુગોયુગ જનનાં કારજ કરો, પ્રથમ મૂર્તિ ધર્મથી, પ્રગટ્યા પૂરણકામ, નરનારાયણ નાથજી, ત્યાર પછી વસુદેવ દેવકીથી, પ્રગટ્યા મથુરામાંય, ત્યાર પછી વળી જગમાં, અધર્મ વ્યાપ્યો અપાર, ત્યારે તમે પ્રગટિયા, કોસલ દેશમાં ઘનશ્યામ'' ''આ તો કૃષ્ણ છે ગોલોકપતિ રે, આવ્યા છે પોતે ધરી મૂરતિ રે'' ''જય અવતારના અવતારી, મત્સ્ય કચ્છ વારાહ મુરારી'' ''નરનારાયણાદિ અનંત રે, દિવ્યરૂપે રહે ભગવંત રે'' ''હરિ ધરી પોતે અવતારરે'' ''નમો અવતારના અવતારી'' ''સંત હેતે ધરી અવતાર, કરો અનેક જીવ ઉદ્ધાર । જ્યારે જ્યારે જેવું પડે કામ, ત્યારે તેવું તન ધરો શ્યામ । નમો મત્સ્ય તમોને મુરારી'' ''ધર્મ રક્ષા કરવા મુરાર રે, ધર્યા મત્સ્યાદિક અવતાર રે'' ''એવાં ચોવીશ હરિનાં રૂપ, એક એકથી અતિ અનુપ'' ''બહુરૂપે બહુ ધામે રહું છું,

ત્યાંના વાસિને સુખ દઉં છું'' ''સર્વે અવતાર તમે જ ધર્યા, જુગો જુગ જન ઉધાર્યા'' ''કૃષ્ણ કહીએ જે ગોલોક ધામે રે, તે તમે થયા છો હરિ નામે રે'' ''અક્ષરપર પુરુષોત્તમ જેહ, તેણે ધર્યું મનુષ્યનું દેહ'' આ રીતે અતિસ્પષ્ટ છે. આ રીતે પરમાત્માના જ અવતારો અને તેમનો પરમાત્મા સાથે તત્ત્વતઃ અભેદ અને અવતારોનો પણ પરસ્પર અભેદ સંબંધ સુસિદ્ધ છે.

-: અંતર્યામી :-

અંતર્યામિપણું એક સ્વરૂપથી અને બીજું રૂપથી એમ બે પ્રકારનું માન્યું છે. જીવોની વિમુખ દશામાં પણ પોતે તેની અંદર પ્રવેશ કરીને સુહૃદ્‌ભાવથી તેની સત્તાના નિર્વાહકપણે જે રહેલું છે તે સ્વરૂપથી અંતર્યામિત્વ જાણવું અને ભગવાનને અભિમુખ થઈને ભક્તિયોગમાં પ્રવર્તેલાઓના અનુગ્રહાર્થે ''હૃદયં'' આ શ્રુતિને અનુસારે હૃદયકમળમાં રૂપથી પણ સન્નિધિ આપીને ધ્યેય રૂપીનો પ્રકાશ કરી આપવો તે રૂપથી અંતર્યામિત્વ જાણવું. ભગવાન તો અપરિચ્છિન્ન છે પણ ધ્યાનાસ્પદ જે હૃદય અંગુષ્ઠપરિમિત હોવાથી ધ્યેય રૂપ પણ અંગુષ્ઠ પરિમિત માન્યું છે. આ રૂપ તો ઉપાસકોના અનુગ્રહાર્થે ધારેલું છે. આ અર્થ આમાં ''દીઠા અંતરે અંતર્યામી'' ''સમઝી સમાગમ કર્યો છે, જાણી અંતર્યામીને'' ''નમો અકળ અંતર્યામીરે'' આ વાક્યોમાં સ્પષ્ટ છે.

-: અર્ચાવતાર :-

આશ્રિતોને અભિમત સુવર્ણ શીલા આદિક જે કોઈ દ્રવ્યને કૃપાવશાત્ શરીરપણે સ્વીકારીને તેમાં વેદવિધિવશાત્ દિવ્ય રૂપોથી પ્રગટ થઈને રહેવાપણું તે અર્ચાવતાર જાણવો. જેને પ્રતિમા મૂર્તિ શબ્દથી કહે છે. આ બાબત ''વળી નિજ આશ્રિતને કાજે રે, કર્યું હેત બહુ મહારાજે રે। દેશદેશમાં મંદિર કરાવી રે, તેમાં નિજમૂર્તિઓ પધરાવી રે'' ''એમ વિચારીને તતખેવ, પછી નરનારાયણદેવ। લક્ષ્મીનારાયણાદિક સારી, પોતાની મૂર્તિઓ બેસારી'' ''મૂર્તિદ્વારા ઐશ્વર્ય જણાવી'' ''હું રહીશ વરતાલ ત્યાંઇ રે, ભક્તિ ધર્મ શ્રીકૃષ્ણ માંહિ રે। વળી અમદાવાદમાં વાસે રે, રહીશ નરનારાયણ પાસે રે। ગોપીનાથ ગઢડામાં આંહિ રે, હું સદા રહીશ તે માંહિ રે। તેહ મૂર્તિ ને મુજ માંહિ રે, તમે ભેદ જાણશોમાં કાંઇ રે'' ''પછી ભાવેશું ભુજનગર। બેસારિયા નારાયણ નર'' ''નમો શ્રીહરિજી શાલગ્રામ'' આ ચોપાઇમાં ચોખ્ખી છે.

આ રીતે પરમાત્મા પરાદિ પાંચ રૂપે રહ્યા છે. આ સર્વે રૂપોમાં સર્વાન્તરાત્મા

ભગવાન જ્ઞાનાદિ સર્વ ગુણોથી પરિપૂર્ણપણે રહેલા હોવાથી સર્વે પણ ધ્યેય ઉપાસ્ય છે અને એથી એમાં સ્વતઃ કશો ભેદ કહી શકાય નહિ.

-: ઉપાયો :-

પ્રાપ્ય ભૂત પરમાત્માની પ્રાપ્તિના ઉપાયો અનેક બતાવ્યા છે. તેમાં જ્ઞાન ધ્યાન ઉપાસન શબ્દથી વાચ્ય સાંગ એકાંતિકી ભક્તિ તથા પ્રપત્તિની ભગવાન સાથે સાક્ષાત સંબંધ ધરાવનાર હોવાથી મુખ્યતા માની છે. તેમાં પ્રગટની ભક્તિ પ્રપત્તિનો વિશેષ છે તેના ઉપાયપણે ધર્મ આત્મજ્ઞાન વૈરાગ્ય માહાત્મ્યજ્ઞાનને કહ્યા છે. અને તેના ઉપાયપણે સત્સમાગમ શ્રદ્ધા નિયમ વિગેરે બહુ બાબતો બતાવી છે.

તેમાં ધર્મ તો નિષ્કામપણે "આ તો સર્વતનુ શ્રીહરિનું આરાધન છે" એમ માનીને કરાતો, જેમાં મુમુક્ષુને જ અધિકાર છે, વર્ણાશ્રમના સંબંધવાળો, યજ્ઞદાન-તપાદિરૂપ જાણવો, જેને કર્મયોગ અપર નામથી કહે છે. આવો ધર્મ સાક્ષાત્ મોક્ષમાં હેતુ નહિ થતો હોવાથી અંતઃકરણની નિર્મળતા થવા દ્વારા ભક્તિમાં ઉપયોગી થાય છે. જ્ઞાન તો આત્મા પરમાત્માના વિવેકવિષયવાળું શાસ્ત્રજન્ય સમઝવું. તેમાં પ્રકૃતિ થકી વિલક્ષણ જ્ઞાનૈકાકાર પરિશુદ્ધ અષ્ટગુણવિશિષ્ટ નિત્ય સ્વાત્મસ્વરૂપના સાક્ષાત્કારમાં વિશ્રાંતિ પામનારું, "પરમાત્માનો હું દાસ છું" એવા સતત અનુસંધાનવાળું, આત્મજ્ઞાન આત્મનિષ્ઠા આત્મદર્શન આદિક શબ્દથી કહેલું જાણવું. આવું જ્ઞાન પણ સ્વતંત્રપણે મોક્ષહેતુ નહિ હોવાથી ભક્તિદ્વારા ઉપયોગમાં આવે છે. વૈરાગ્ય તો ભગવાન સિવાય માયિક શબ્દાદિ વિષયમાં અપ્રીતિરૂપ છે. ધર્મમાં નિષ્ઠા અને આત્મા પરમાત્માનો વિવેક હોય પણ જો વૈરાગ્ય ન હોય તો આત્મામાં નિષ્ઠા અને પરમાત્મામાં ભક્તિ થતી નથી. માટે જ આત્મનિષ્ઠામાં અને ભક્તિનિષ્ઠામાં વૈરાગ્યની જરૂર છે. માહાત્મ્યજ્ઞાન તો ભગવાનના સ્વરૂપ રૂપ ગુણ વિભૂતિ વિગેરેના સમુત્કર્ષવિષયના વિજ્ઞાનરૂપ છે. સ્વરૂપાદિકના માહાત્મ્ય વિચારથી ભગવાનમાં ભક્તિ ઉદય પામે છે. અને તે સ્થિર થઈ રહે છે. આખરે માહાત્મ્યજ્ઞાન તો ભક્તિમાં જ પરિણમનાર હોવાથી એનો ભક્તિમાં જ સમાવેશ થાય છે. નિશ્ચયનો પણ એમાં જ સમાવેશ થાય છે. સત્સમાગમ તો સંતોનાં હિતવચનો માનવાં અને તેમની સેવા કરવી વિગેરેરૂપ જાણવો.

ઉપરની બાબતો આ લીલા પ્રધાન ગ્રંથમાં સંક્ષેપથી જણાવી છે.- "મનુષ્ય દેહને ઈચ્છે છે દેવ, તે પામી ન કરી હરિસેવ। તે તો પશુ પુછ શિંગ હીણ। મર હોય ગુણી પરવીણ। સર્વે ગુણ તો શોભે છે જ્યારે, કૃષ્ણ ભક્તિ કરે જન ત્યારે। કૃષ્ણભક્તિ

હીણ ગુણ હોય, વણલુણે વ્યંજનસમ સોય । માટે કૃષ્ણની ભક્તિ છે મોટી । જેથી સુખી થયા કોટી કોટી । એવું માહાત્મ્ય શ્રીકૃષ્ણતણું, સુણ્યું શાસ્ત્ર સાધુથી મેં ઘણું ।'' ''કોઈ રીતે પુરુષોત્તમ ભજે, તેનું અકાજ ન હોય રજે । કામભાવે ભજી વ્રજનાર, માત તાત તજી પરિવાર । સનેહે વસુદેવ દેવકી, દુષ્ટ ભાવે કરી ભજી બકી । ભયે ભજીયો કંસ ભૂપાળ, વૈરદ્વેષે ભજ્યો શિશુપાળ । સખાભાવે ભજ્યા અર્જુને, ભક્તિએ ભજ્યા નારદ જને । દાસભાવે હનુ ને ખગેશ, સ્નેહભાવે યુધિષ્ઠિર નરેશ । એ તો સર્વે પામ્યા સુખ અંગે, રહી પ્રગટને પરસંગે । પુરુષોત્તમ પ્રગટ હોય જ્યારે, ક્રિયા સાધન ન લેવું ત્યારે'' ''જેહ જન તમારા આશ્રિત, વૈરાગ્ય જ્ઞાન સ્વધર્મ સહિત । માહાત્મ્યયુક્ત ભક્તિ અનન્ય, કરે તમારે પ્રતાપે જન'' ''માટે જ્ઞાન વૈરાગ્ય ધર્મયુક્તરે, ભક્તિ કૃષ્ણની કરીએ તો મુક્ત રે'' ''જેજે આવ્યા તમારે શરણરે, તેને સુરતરુ તમ ચરણ રે'' (પ્રપત્તિ) ''રાધા આદિ જે સર્વેના સ્વામી, તે ઈષ્ટ મારા અંતર્યામી । મારે ધ્યાન તેનું પરમાણ, વળી કરું છું સેવા પૂજન, નિત્ય સ્મરણ ને કીર્તન । તે વિના નથી જીવોને ગતિ'' ભક્તિનાં અંગ) ''જ્યારે પ્રભુને પામીએ, ત્યારે સર્વે થયા સાધન । પછી જેજે કરવું, તેહની તે કહું વાત । ગુરુ સંતને ભજવા, શ્રીહરિ તે સાક્ષાત્ । ચૈતન્ય ચૈતન્ય એક નહિ, ઈન્દ્રિય મન જીવ ઈશ્વર । એક એકથી અધિક એહ, તેથી પર પરમેશ્વર'' (જ્ઞાન) ''માટે રહેવું સદાય સચેત, હરિ વિના ન રાખવું હેત । આણી અંતરમાંહિ વૈરાગ્ય, કરવા તનસુખ ત્યાગ'' ''સર્વ જક્તના જીવશું તોડી, જેણે પ્રીત્ય પ્રભુશું જોડી । દેહ ગેહતણાં સુખ ત્યાગ, થયા પ્રભુપદ અનુરાગ'' (વૈરાગ્ય સહિત ભક્તિ) ''સ્થૂલ સૂક્ષ્મને કારણ દેહ રે, તેથી પર આત્મા છે જેહ રે'' ''આપે માને છે આત્મારૂપ, સોહં મનાણું બ્રહ્મસ્વરૂપ'' ''સત ચિત્ત આનંદ સ્વરૂપ, એવું મનાણું આપણું રૂપ '' ''એક વાત કહું માનો તેહ, આપણે આત્મા નહિ દેહ'' ''માનો ચૈતન્યરૂપ તમારું, દુઃખરૂપ દેહ તેહ ન્યારું'' ''જ્યારે મનાય આત્મા આપ, ત્યારે જાય સર્વે સંતાપ । આત્મારૂપ મનાય આપણું, ત્યારે નર પામે નિઃસ્નેહિપણું । આપે થઈ આત્મસ્વરૂપ, ભજે પ્રભુ પરમાત્મારૂપ । રાખે પુરુષોત્તમ માંહિ પ્રીત, બીજે બેસે નહિ કિયાં ચિત્ત । તેહ ભક્ત થયો એકાંતિક, જેના અંતરમાં હરિ એક'' (આત્મજ્ઞાને સહિત ભક્તિ)પ્ર. ૩૯ માં જીવનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. ''કહી હરિગીતા ભગવાન રે, પંચ વાતે કર્યો તે પ્રબોધ રે'' ''સ્વધર્મ સહિત ભક્તિ જેહરે, થાય સાધુના સંગથી તેહ રે'' ''માટે ધર્મને સહુ અનુસરો રે, ભાવે કૃષ્ણની ભગતિ કરો રે'' ''વળી સતપુરુષનો સંગ રે, કરજ્યો ઉરે આણી ઉછરંગ રે'' ''માહાત્મ્યે સહિત સમજશો સ્વરૂપ, તે તન મુકતાં અક્ષરરૂપ'' ''જન પ્રત્યે જીવન કહે, જેને જેટલો સતસંગ । તેને

તેટલા પાપનો, થાય બાહેર ભીંતર ભંગ'' ''સહેજે રહે સતસંગમાં, પંચ વરતને પ્રમાણ। કામ લોભ સ્વાદને, તજી સ્નેહ માન સુજાણ'' ''શુદ્ધ સ્વધર્મજ્ઞાન વૈરાગ્ય રે, સહિત એકાંતિક ભક્તિ જાગ રે'' ''સંતકૃપાથી સદ્‌મતિ જાગે, સંતકૃપાથી સદ્‌ગુણ'' ''માટે ધીરજ્યે ધર્મમાં રહેવું રે, ભક્તિ મુકવી નહિ શિરસાટે રે'' ઇત્યાદિકથી ધર્માદિકનું સ્વરૂપથી નિરુપણ તેતે પ્રસંગે કરેલું છે તે જાણી લેવું, પંચ વર્તમાનનો ધર્મમાં સમાવેશ જાણવો. આ રીતે ઉપાયનું નિરુપણ સંક્ષેપમાં કર્યું છે. એમ આ પ્રબંધમાં ઉપેય ઉપાયનું નિરુપણ શાસ્ત્રાનુસરી સંક્ષેપમાં સરસ કર્યું છે. એમ કરીને આખો વેદાંતતત્ત્વાર્થ સમાસથી વર્ણવ્યો છે.

સંપ્રદાયસ્થ કોઈ અલ્પશ્રુતો એવી ભ્રમણા સેવે છે કે મુખ્ય ગ્રંથ શિક્ષાપત્રી સત્સંગીજીવન વચનામૃતનો જે અભિપ્રાય ગોલોક અક્ષરધામ અને ધામી શ્રીકૃષ્ણ શ્રીહરિની તત્ત્વતઃ અભિન્નતાનો છે તેનાથી સ્વામીનો અભિપ્રાય તત્ત્વતઃ ભિન્નતાનો આ ગ્રંથમાં છે. એમ કરીને મુખ્ય ગ્રંથોની હલકાઈ કરે છે. આ પ્રસંગે એનો પણ સ્વલ્પ વિચાર કરવાની જરૂર છે. આ ભ્રમણા નિષ્પ્રમાણ ખોટી છે એમ વાક્યો ઉપરથી સાબીત થાય છે.

''અતિ સુંદર ગોલોક મધ્યે, અક્ષરએવું જેનું નામ છે'' ''એવા અક્ષરધામમાં, તમો રહો છો કૃષ્ણ કૃપાળ'' ''જેવું ગમશે ગોલોક ધણીને રે, તેવું આવશે સહજે બણીને રે'' ''સર્વોપરી છે શ્રીકૃષ્ણ એક રે, જીવ ઈશ્વર માયા પ્રેરક રે'' ''એ છે પોતે સ્વયં ભગવાન રે, અક્ષર ગોલોક ધામના ધામી રે। કૃષ્ણ કહીએ જે ગોલોક ધામે રે, તે તમે થયા છો હરિનામે રે। કૃષ્ણ હરિ હરિ તેજ કૃષ્ણ રે, એવું થયું માતાજીને દેષ્ણ રે।'' ''કરવા નિજજનની પ્રતિપાળ રે, આવ્યા ગોલોકથી દયાળ રે। કૃષ્ણ સમ દેહનો આકાર, ફેર નહિ વેષ બ્રહ્મચાર। પછી ધર્મને સર્વે સાંભર્યું, કૃષ્ણે હરિનામે દેહ ધર્યું। મારા ઈષ્ટદેવ કૃષ્ણ જેહ, પૂરણ પુરુષોત્તમ તમે તેહ। જેને ઉપાસુ છું આહું જામ, તેજ કૃષ્ણ આ શ્રીહરિ નામ। ભજ્યા શ્રીહરિને કૃષ્ણ જાણી, આતો કૃષ્ણ છે ગોલોકપતિરે, આવ્યા છે પોતે ધરી મૂરતિરે'' ''કહે કૃષ્ણ ઉદ્ધવ છો તમેરે, ઈયાં શાપે આવ્યા તમે અમેરે। માટે કાઢો સંપ્રદાય નવીરે, આજ થકી કહું છું ઉદ્ધવીરે'' ''એમ બોલીયા છે બહુનામી, છેતો પોતેજ શ્રીકૃષ્ણ સ્વામી'' ''સંતદાસના છે સત્ય બોલ, કહે દીઠો મેં બ્રહ્મમહોલ। તેમાં મૂરતિ દીઠી મેં દોય, ઉદ્ધવ ને શ્રીકૃષ્ણની સોય। ઉદ્ધવ તે રામાનંદરૂપ, શ્રીકૃષ્ણ તે આ શ્રીહરિ સ્વરૂપ'' ''બહુ બહુ કરશે તે શોક, કહેશે પ્રભુજી ગયા ગોલોક'' ''એવા સતસંગી નરનારી રે, અતિ દૃઢ ધર્મનિમ ધારી રે। તેને અવશ્ય અંતે મહારાજ રે, પોતે આવે છે તેડવા કાજ રે। તન તજી તે મૂરતિને સંગે રે, જાય

જન શુદ્ધ થઈ અંગે રે । શ્રીગોલોક ગુણાતીત જેહ રે, માયા તમપાર ધામ તેહ રે । અચળ અનાદિ દિવ્ય કહેવાય રે, શ્રીરાધાકૃષ્ણ રહે તેહ માંય રે । અતિ અનુપમ ધામ એહ રે, પામે ઉદ્ધવાશ્રિત જન જેહ રે । એ ધામથી પાછું ન અવાય રે, આવે તે શ્રીકૃષ્ણની ઇચ્છાય રે । તેજપુંજ તે મધ્યે અંબાર રે, કોટી સૂર્ય શશિથી અપાર રે । તેનું અક્ષરધામ છે નામ રે, ગુણાતીત અચળ હરિધામ રે । તે મધ્યે શ્રીકૃષ્ણનું ધામ રે, રચ્યું રત્ન મણિ અભિરામ રે । કહીએ શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમ રે, વાસુદેવ વિષ્ણુ પરબ્રહ્મ રે । રાધા રમા રહે દોય પાસે રે, જુવે શ્રીકૃષ્ણ હેતે કટાક્ષે રે । બીજી લલિતાદિ સખી જેહ રે, રાધારમાસમ વળી તેહ રે । કાળ કર્મ ગુણ સિધ્ધ જાણો રે, તેના પ્રેરક કૃષ્ણ પ્રમાણો રે । સંકર્ષણ પ્રદ્યુમ્ન કહીએ રે, અનિરૂદ્ધરૂપે કૃષ્ણ લહીએ રે । નરનારાયણાદિ અનંત રે, દિવ્યરૂપે રહે ભગવંત રે । તેને આશ્રિત હોય જે જન રે, પામે ગોલોક તે સહુ જન રે, પામે મોટપ્ય કહે ન આવે રે, જેણે પ્રભુ ભજ્યા આંહિ ભાવે રે । હરિ ધરી પોતે અવતાર રે, એહ ધામનું ઉઘાડ્યું દ્વાર રે । જે કોઈ સતસંગી નરનારી રે, કર્યા એ ધામનાં અધિકારીરે । જેને મળ્યા સ્વામી સુખરાશિરે, તેતો સર્વે એ ધામના વાસીરે । કહે કવિ સુણો શુભ મતિ રે, કહી સત્સંગીની પ્રાપતિ રે । સુણો સહુ હું શું કહું, વર્ણવી વારમવાર । નથી દીઠો નથી સાંભળ્યો, આ જેવો બીજો અવતાર । અતિ સામર્થી વાવરી, હરિ ધરી મનુષ્યનું દેહ । આ દિન મોર્યે આગમે, નથી સુણી શ્રવણે તેહ । અતિ અલૌકિક વાર્તા, લાવી દેખાડી લોકમાંઇ । એવું આશ્ચર્ય જોઈ જન, મગન રહે મનમાંઇ । કરી કાજ મહારાજ મોટાં, ગયા પોતે ગોલોક'' ''નમો ગોપાળ ગોકુળચંદ, નમો ગોપીવલ્લભ ગોવિંદ । નમો નાથ ગોવર્ધનધારી, નમો બાળ મુકુન્દ મુરારી'' ઇત્યાદિ ''આવ્યા ગોલોકથી દયાળરે, ગયા પોતે ગોલોક'' એમ શ્રીહરિનો ગોલોક થકી આવિર્ભાવ અને ગોલોકમાં અંતર્ધાન કહે છે એનો બીજો અર્થ થઈ શક્તો નથી. આ અર્થ ''ગોલોકો ધામ ચેપ્સિતમ્'' ''અમે ગોલોકમાં ગયા'' ''શિક્ષાપત્રી વચનામૃતના વાક્યને મળતો છે. સત્સંગીજીવનમાં તો એવાં અનેક વચનો વર્તે છે. એમ મુખ્ય ગ્રંથોની સાથે આ ગ્રંથની એકાર્થતા સુસિદ્ધ છે. ભક્તચિંતામણી ગ્રંથ સંવત્ ૧૮૮૭ માં પૂર્ણ કર્યો છે. ત્યાં સુધી સ્વામીને પૂર્ણ નિશ્ચય ન હતો એમ જલ્પવાથી તો ગ્રંથકર્તા અને ગ્રંથની હલકાઇ થાય છે. તેનું જાલ્મોને ભાન રહેતું નથી.

વળી કોઈ અર્ધ દગ્ધોનું એમ માનવું છે કે સ્વામીએ ભક્તચિંતામણી લખી ત્યારે શ્રીહરિનો યથાર્થ નિશ્ચય નહિ હોવાથી તેમનો અભિપ્રાય તત્ત્વતઃ અભિનતાનો હતો; પણ જ્યારે સુદૃઢ નિશ્ચય થયો ત્યારે પુરુષોત્તમપ્રકાશ ગ્રંથ છેવટે કરીને ભિન્નતાનો અભિપ્રાય ઉઘાડો જણાવ્યો છે. એમ કરીને ભક્તચિંતામણીની અને ગ્રંથકર્તા સ્વામીની

હલકાઈ કરે છે. આ માન્યતા પણ તદ્દન ખોટી છે. વાંચો પુરુષોત્તમ પ્રકાશના વાક્યો "શ્રી ગોલોકધામ મોઝારરે, અક્ષરધામ છે હરિનું સારરે ।" "એ શ્રીકૃષ્ણનું અક્ષર ધામરે" "જોઈ રૂપ છટા સુખદાઈ રે, રમા રાધા કરે સેવકાઈ રે" "એવા કૃષ્ણ કમળદળ નેણરે, મુખ મધુર મનોહર વેણ રે" "નંદ સુનંદ શ્રીદામવર" "ઋષિ દુર્વાસાના શાપે કરીરે, ભુવિ પ્રગટ્યા મનુષ્ય તનુ ધરી રે" "એમ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ રાય રે, દિધો કોલ વૃંદાવનમાંય રે । ભક્તિ ધર્મને આપ્યું વચન રે, સત્ય કીધું તે જગ જીવન રે । કોસળ દેશ અયોધ્યા પ્રાંત રે, પ્રભુ પ્રગટ થયા કરી ખાંત રે । શ્રીનારાયણ ઋષિરૂપ રે, થયા પ્રગટ તે પરમ અનુપ રે । થયા ભક્તિ ધર્મના બાળ રે, શ્રીકૃષ્ણ ભક્ત પ્રતિપાળ રે" ઇત્યાદિ. આ જોતાં જે અભિપ્રાય મુખ્ય ગ્રંથોનો છે તેજ ભક્તચિંતામણીનો અને તેજ પુરુષોત્તમપ્રકાશનો સર્વથા મળતો છે. અપરંપાર સર્વોપરી અવતારીપણાનો મહિમા કહ્યો છે પણ તેની લાઈન તો "છે તો એના એજ શ્રીહરિ, પણ એવી લીલા નોતી કરી" "કૃષ્ણ હરિ હરિ તેજ કૃષ્ણ રે" "કૃષ્ણે હરિ નામે દેહ ધર્યું" "શ્રીકૃષ્ણ તે આ શ્રીહરિસ્વરૂપ" એમ એકજ અનૂસ્યુત અભિન્નતાની રાખી છે. લેશથી પણ તૂટવા દીધી નથી. હવે એમાં શંકાને સ્થાન રહેતું નથી. ઉપર પ્રમાણેનો સર્વાર્થ પૂર્ણ સર્વોપયોગી ગ્રંથ કરીને મહોપકાર કર્યો છે. આ રીતે સ્વામીએ આ સંપ્રદાયમાં સર્વવિધ જ્ઞાનસાહિત્યનો મહાસંગ્રહ સર્વોત્તમ કરીને ઈષ્ટદેવ શ્રીહરિ અને તદાશ્રિત મહાજનોને ઘણા પ્રસન્ન કર્યા છે.

સ્વામીની શિલ્પનિપુણતા પણ વિશ્વકર્માને વિસ્મય પમાડનારી અને સ્પર્ધા કરનારી અનુત્તમ હતી. તેમણે પોતાની જીંદગીમાં તેવાં ઘણાં કાર્યો પ્રશંસનીય કર્યાં છે. સર્વજ્ઞ શ્રીહરિ પણ તેવા કાર્યોમાં સ્વામીની પ્રથમ સલાહ લેતા અને તેવા કાર્યમાં પ્રેરતા. ભાવિ જનોના નિઃશ્રેયસ માટે શ્રીહરિએ કરેલા મંદિર નિર્માણરૂપ મહાકાર્યમાં સ્વામીએ ઘણો ભાગ લીધેલો છે. કાંઈ નહિ તો પોતે શિલ્પી હોવાથી સલાહ તો તેમની હતી જ. ધોલેરાના મંદિરમાં તો કડીયાકામ, સુતારકામ અને સલાટકામ પણ સ્વામીએ હાથે જ કેટલુંક કરેલું છે. મંદિર પુરું કરવાની આજ્ઞા પણ શ્રીહરિએ સ્વામીને આપેલી ઠાકોરજીના આગળના કમાડનું આરસનું ચોકઠું પોતે જ કર્યું છે. અને ઘુંમટની આગળની નાની ઘુંમટીની પથ્થરની કમાન પણ પોતેજ કોતરેલી છે. બીજું સુતારી કામ તો જાત્યનુગુણ ઘણું કરેલું છે. તેના વિવેચનની જરૂર નથી, વડતાલમાં બાર બારણાંનો ભવ્ય નવ્ય હિંડોળો કે જેમાં વિશ્વકર્માની ચાતુરી પણ ન્યૂન ગણાય એવો કર્યો હતો. જેમાં શ્રીહરિએ બહુ વખત વિરાજીને સર્વ સંઘને દર્શન આપ્યાં હતાં અને તે નિમિત્તનો મોટો ઉત્સવ પણ પ્રસિધ્ધ થયો હતો. આ બાબત તો સ્વામીએ જ આ

ગ્રંથમાં :- ''પછી સખે કર્યો તો હિંડોળો, સારો શોભિત સુંદર પહોળો । બાર બારણે ઓપે અનુપ, જોયા જેવું છે જાળીનું રૂપ । પાંચ શિખરે શોભે નિદાન, જાણીએ વૈકુંઠનું વિમાન । કાજુ કનકના કોટીમાં લેકે, બહુ ફુલ ને હાર તે બેકે । ઝૂલો રચ્યો મળી મુનિરાજ, એવે હિંડોળે બેઠા મહારાજ । પછી ધર્યો મુગટ સુજાણે, શોભે સૂર્ય તેજ પરમાણે'' આ રીતે વર્ણવી છે. આ રીતે સ્વામીએ સ્વાસાધારણ શિલ્પનિપુણતાનો પણ બહુ સારો ઉપયોગ કરીને શ્રીહરિ અને તદાશ્રિત મહાજનોને ઘણા પ્રસન્ન કર્યા છે.

ઉપર પ્રમાણે સર્વ સદ્‌ગુણ સંપન્ન સદ્‌ગુરુ નિષ્કુળાનંદ મુનિએ આત્મગુણવૃત્તિ, સર્વોપયોગી ગ્રંથ નિર્માણવૃત્તિ અને શિલ્પવૃત્તિથી સંપ્રદાયની સુજનોમાં મોટી મહત્તા મેળવી છે. અને તેમણે પોતાનું જીવન સાદું સાત્ત્વિક સત્યાગ્રહભરેલું અને તપ ત્યાગ વૈરાગ્ય વિગેરે સુગુણવાળું નિર્ગમન કરેલું હોવાથી તે સમયમાં તેમનો ઉપરનો દેખાવ ઓછો પ્રસિધ્ધ થયો હશે, પરંતુ તેમનાં જાતે કરેલાં કાર્યોનો વિના સ્પર્ધા વિચાર કરતાં તેમના જેવા નિઃશ્રેયસ કાર્યો બીજાએ ભાગ્યે જ કર્યાં હશે એમ કહીએ એમાં અતિશયોક્તિને અવકાશ નથી. સાધુ દિક્ષા લીધા પછી અક્ષરવાસ સુધી ગ્રંથો અને કીર્તનો જ કર્યા કરતા હતા. સં. ૧૯૦૨ માં છેલ્લો ગ્રંથ ભક્તિનિધિ કર્યો છે. ઉપર પ્રમાણે પોતે કૃતકૃત્ય થઈને બીજાઓ માટે પરમાર્થ કરી આપીને સં. ૧૯૦૪ માં ધોલેરામાં રહીને અક્ષરવાસ લીધો હતો. સ્વામીએ આ પવિત્ર ભૂમિ ઉપર ૮૨ વર્ષ દેહ રાખ્યો હતો. પોતે ગૌરવર્ણવાળા, ઉન્નત અને કૃશ હોવા છતાં તેજસ્વી અને સૌમ્ય હતા. આવા કવિવર નરવરની સંપ્રદાયને ઘણી ખામી છે છતાં પછવાડે ગ્રંથનો મોટો અલભ્ય લાભ સર્વોપયોગી આપી ગયા, જેથી ખામી જણાતી નથી. એમનો મોટો ઉપકાર સ્મરણમાં રાખવો એ આપણું કર્તવ્ય છે.

भक्त्यानुवृत्त्या हरिकृष्णमीशं यस्तोषयामास विरक्तमूर्तिः ।
तद्भक्तिविघ्नप्रतिबोधदक्षं तं निष्कुलानंदमहं नमामि

શાસ્ત્રી હરિજીવનદાસ, વડતાલ.

॥ શ્રી સ્વામિનારાયણો વિજયતેતરામ્ ॥

-: વિષયાનુક્રમણિકા :-

૧. કર્તાએ સ્વગ્રંથની નિર્વિઘ્ન સમાપ્તિ માટે સ્વેષ્ટદેવનો અપાર મહિમા વર્ણવવા પૂર્વક તેમને નમસ્કાર કરવારૂપ કરેલા મંગલનું શિષ્યશિક્ષા માટે ગ્રંથમાં લખવું અને ગ્રંથ રચવામાં ઉપયોગી બુધ્ધિયોગની પ્રાર્થના. ૪૭

૨. સ્વગ્રંથની નિર્વિઘ્ન સમાપ્તિમાં અધિક સહાય માટે ''**यथा देवे तथा गुरौ**'' **भगवद्वन्दनं स्वाद्यं गुरुवन्दपूर्वकं** આ ન્યાયે સંતોનું શુભ લક્ષણ તથા તેમનો મોટો મહિમા વર્ણવવા પૂર્વક તેમને કરેલો નમસ્કાર. ૫૦

૩. ઈષ્ટદેવની પવિત્ર કથાનો વિસ્તારથી વર્ણવેલો મહિમા. ૫૩

૪. નગરાજ હિમાલયનું ભવ્ય વર્ણન અને તેમાં વિરાજમાન નરનારાયણ ભગવાનની સમીપે તેમની ઈચ્છાથી મરીચ્યાદિ મહર્ષિઓનું આવવું. ૫૬

૫. આવેલા મહર્ષિઓનો નામથી નિર્દેશ, તેમને શ્રીનરનારાયણનો મેળાપ, તેમણે કરેલો મહર્ષિઓનો સત્કાર અને મહર્ષિઓએ કરેલી નરનારાયણની પૂજા વિગેરે. ૫૯

૬. મહર્ષિકૃત નરનારાયણની સ્તુતિ તથા ભારતની પ્રજાના કહેલા દુઃખસમાચાર. ૬૩

૭. નરનારાયણ પાસે ધર્મભક્તિનું આવવું, ત્યાં આવેલા દુર્વાસાનું સન્માન નહિ થવાથી તેમણે સર્વેને આપેલો શાપ અને ધર્મભક્તિની પ્રાર્થનાથી કરેલો અનુગ્રહ. ૬૬

૮. નારાયણે ભક્તિધર્મની સાંત્વનામાં તેમને પુત્રરૂપે પ્રગટ થઈ ધર્મસ્થાપન પૂર્વક અસુરનાશ કરવાનું આપેલું વરદાન તથા અસુરોએ કરેલો દુર્વિચાર. ૭૦

૯. અસુરોનો ઉદ્ભવ અને તેમનાં દુષ્ટ આચરણોનો અનુવાદ. ૭૩

૧૦. સરવાર દેશમાં આવેલા ઈટાર ગામમાં સરવરીયા વિપ્ર બાલશર્મા થકી તેમની ભાગ્યવતી ભાર્યામાં સં. ૧૭૯૬ કાર્તિક શુક્લ ૧૧ એ ધર્મદેવનો જન્મ. ૭૮

૧૧. એજ દેશમાં આવેલા પવિત્ર છપૈયા ગામમાં વિપ્ર કૃષ્ણશર્માથકી તેમની ભવાની ભાર્યામાં સં. ૧૭૯૮ ના કાર્તિકશુક્લ ૧૫ એ ભક્તિદેવીનો જન્મ તથા ધર્મભક્તિનું વિવાહમંગલ તથા બાલશર્માએ ભક્તિપ્રત્યે કરેલો પાતિવ્રત્યોપદેશ. ૮૧

૧૨. બાલશર્માકૃત વર્ણાશ્રમધર્મોપદેશ, રામપ્રતાપજીનો જન્મ, અસુરકૃત ઉપદ્રવને લીધે ધર્મભક્તિનું અયોધ્યા કાશી થઈ પ્રયાગમાં આવવું, ત્યાં રામાનંદસ્વામીનો સમાગમ અને તેમનાથકી ભાગવતી દીક્ષાનું ગ્રહણ વિગેરે. ૮૪

૧૩. સ્વામીએ આપેલો એકાંતિક ધર્મનો ઉપદેશ, દંપતીનું ઘેર પાછું આવવું, રામપ્રતાપનો ઉપવીતોત્સવ, અસુરોપદ્રવથી ત્રાસેલાં ભાર્યા ભક્તિને ભર્તા ધર્મે આપેલ ધૈર્યોપદેશ. ૮૭

૧૪. સ્મૃતિમાત્રથી આવેલા હનુમાનજીની આજ્ઞાથી દંપતીનું વૃંદાવનમાં આવવું, ત્યાં

જપાત્મક વિષ્ણુયાગના અનુષ્ઠાનથી પ્રસન્ન થયેલા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને આપેલાં દિવ્યરૂપે દર્શન અને ધર્મે કરેલી તેમની સ્તુતિ. ૯૨

૧૫. શ્રીકૃષ્ણે ધર્મભક્તિને પુત્રરૂપે પ્રગટ થઈને અસુરનાશ અને ધર્મસ્થાપનનું આપેલ વરદાન અને ઘેર જતાં માર્ગમાં અવિદ્યાનું મલવું અને અશ્વત્થામાનો શાપ. ૯૫

૧૬. શાપથી શોકાતુર ધર્મભક્તિની હનુમાને કરેલી સાંત્વના, અસુરોને દેવીએ આપેલો શાપ, શ્રીહરિનો સં. ૧૮૩૭ ના ચૈત્રશુક્લ ૯ સોમવારે થયેલો આવિર્ભાવ, શ્રીકૃષ્ણરૂપે માતાને આપેલાં દર્શન અને માતાએ કરેલી સ્તુતિ વિગેરે. ૯૯

૧૭. જન્મસમયના શુભોત્સવનું વર્ણન, પિતાએ કરેલું પુત્રનું જાતકર્મ, અસુરોને થયેલાં અપશુકનો, કાલીદત્તે શ્રીહરિને મારવા મોકલેલી કૃત્યાઓનો દૃષ્ટિમાત્રથી નષ્ટપ્રાય તેણીઓનો હનુમાને કરેલો નાશ અને તેમણે કહેલો શ્રીહરિનો મહિમા વિગેરે. ૧૦૪

૧૮. માર્કંડેયમુનિએ શ્રીહરિનું ગુણયોગથી કરેલું નામકરણ, ધર્મદેવે પુત્રના કરેલા ભૂમિઉપવેશન, કર્ણવેધ અને અન્નપ્રાશન સંસ્કારો અને શ્રીહરિની બાલલીલા. ૧૦૯

૧૯. રામપ્રતાનું વિવાહમંગલ, શ્રીહરિનો ચૌલ સંસ્કાર અને મારવા આવેલા કાલીદત્તનો શ્રીહરિએ સ્વૈશ્વર્યથી કરેલો નાશ. ૧૧૩

૨૦. અસુરોપદ્રવથી ભય પામેલાં ધર્મભક્તિનું પવિત્ર અયોધ્યામાં આવવું, અયોધ્યાનું અદ્‌ભૂત વર્ણન અને શ્રીહરિની બાલભાવથીજ રમ્ય રુચિનું વર્ણન. ૧૧૮

૨૧. ઇચ્છારામનો જન્મ અને શ્રીહરિની દિવ્ય બાલલીલા. ૧૨૧

૨૨. શ્રીહરિનો ઉપવીત મહોત્સવ, શ્રીહરિએ પિતાથકી કરેલો વેદવેદાંગનો સાહજિક અભ્યાસ અને પિતાએ આપેલો વર્ણિધર્મનો ઉપદેશ. ૧૨૫

૨૩. ધર્મદેવે પુત્રને આપેલી શિખામણ, અભ્યાસેલાં વેદાદિ શાસ્ત્રોના સારરૂપ એક ગુટકાનું લખવું અને ૧૧ વર્ષે મારવા આવેલા અસુરનો દૃષ્ટિમાત્રથી કરેલો નાશ. ૧૨૯

૨૪. શ્રીહરિએ માતાને આપેલું હરિગીતા નામથી જ્ઞાન તથા શ્રીકૃષ્ણરૂપે આપેલું દિવ્ય દર્શન તથા માતાએ કરેલી સ્તુતિ અને તેમને આપેલી દિવ્ય ગતિ. ૧૩૨

૨૫. નજીકમાં મૃત્યુ જાણીને ધર્મની થયેલી અંતર્વૃત્તિ, સમાધિમાં શ્રીહરિનું શ્રીકૃષ્ણરૂપે દર્શન, ધર્મકૃત શ્રીહરિ સ્તુતિ અને શ્રીહરિએ આપેલું સ્વસમીપનિવાસનું વરદાન. ૧૩૭

૨૬. ધર્મદેવે બે પુત્રો પ્રત્યે શ્રીહરિને શ્રીકૃષ્ણભગવાન જાણવાનો આપેલો ઉપદેશ, ભાગવતની સપ્તાહનું શ્રવણ, ધર્મની દિવ્યગતિ અને શ્રીહરિનું ઘેરથી નીકળવું. ૧૪૦

૨૭. ગૃહનો ત્યાગ કરી વનમાં ગયેલા શ્રીહરિનો સંબંધીઓએ કરેલો વિલાપ. ૧૪૫

૨૮. શ્રીહરિએ વનમાં ચાલતાં પ્રથમ આવેલા કાળા પહાડમાં વિચરતાં આવેલા એક ઘોર વનમાં રાત્રિએ વડના વૃક્ષતલે કરેલો નિવાસ, ત્યાં પોતાને મારવા આવેલા કાલભૈરવનો હનુમાનજીએ કરેલો નાશ વિગેરે. ૧૪૭

૨૯. ગહન વનમાં ભૂલા પડેલા શ્રીહરિને મૂર્તિમાન હિમાચળે બતાવેલો માર્ગ, પુલહાશ્રમમાં

અર્ચારૂપ મુક્તનાથનાં દર્શન અને સૂર્ય ઉપર દુષ્કર તપ કરી તેમને પ્રસન્ન કરી તેમના થકી મેળવેલું વરદાન. ૧૫૧

૩૦. હિમાચળ તરફ ચાલતાં આવેલ વિકટ વનમાં વિચરતાં આવેલા બુટોલપુરના મહાદત્ત રાજાને ઉપદેશ કરીને તેનું કરેલું કલ્યાણ, વનમાં ગોપાલયોગિનો મેળાપ અને તેમનાથકી લીલામાત્રથી કરેલો યોગાભ્યાસ. ૧૫૬

૩૧. તેમની પાસે એક વર્ષ રહી સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન આપી દિવ્યગતિ આપીને, પૂર્વમાં ચાલતાં આવેલા આદિવરાહ તીર્થમાં થઈ વંગદેશમાં પ્રસિધ્ધ સીરપુરના રાજા સિધ્ધવલ્લભને ઐશ્વર્ય બતાવી આશ્રિત કરી, ગોપાલદાસ સેવકનું અભિચારથી રક્ષણ કરી, દુષ્પરિ-ગ્રહથી શ્યામવર્ણ થયેલા તૈલંગ વિપ્રની વિપત્તિ હરીને કામાક્ષીદેવીએ આવવું. ૧૬૦

૩૨. મહાસિધ્ધપણાના મિથ્યા અભિમાની પિબેકનો પરાજય કરી તેને સ્વાશ્રિત કરીને બીજા સિધ્ધોને રજા આપીને શ્રીહરિનું નવલખા પર્વત પ્રત્યે પધારવું. ૧૬૪

૩૩. ત્યાં તપ કરતા નવલાખ યોગિઓને તેટલાં રૂપ ધારીને એકસાથે મળીને મોક્ષદાન આપીને બાલવાકુંડ થઈ ગંગાસિંધુસાગરમાં સ્નાન કરી કપિલાશ્રમમાં આવી ત્યાં એક માસ રહીને ત્યાંથી જગન્નાથપુરીમાં આવીને અસુરોનો કરેલો નાશ. ૧૬૮

૩૪. ત્યાંથી આદિકૂર્મમાં આવીને ત્યાંથી માનસપત્તનના રાજાને સ્વાશ્રિત કરી તે દ્વારા અસુરનાશ કરી, વેંકટાદ્રિ શિવકાંચી થઈ શ્રીરંગમાં બે માસ રહી સેતુબંધમાં બે માસ રહી સુંદરરાજ થઈ ભૂતપુરી તરફ ચાલતાં આવેલા ઘોર વનમાં ભૂખ્યા શ્રીહરિને છઠ્ઠે દિવસે શિવપાર્વતીએ આપેલો સાથવો વિગેરે. ૧૭૨

૩૫. ભૂતપુરી, કન્યાકુમારી, પદ્મનાભ, જનાર્દન, આદિકેશવ, મલયાચલ, સાક્ષિગોપાલ, કિષ્કિંધાનગર, પંઢરપુર, દંડકારણ્ય, નાસિક, ત્ર્યંબક ઇત્યાદિ તીર્થોને પવિત્ર કરતાથકા તાપી, નર્મદા, મહી અને સાબરમતિ નદીને ઉતરીને ભાલમા ભીમનાથનાં દર્શન કરી ગુમપ્રાગ થઈ પંચતીર્થી કરી ત્રણ માસ લોઢવામાં રહી માંગરોલ થઈ શ્રીહરિનું સં. ૧૮૫૬ ના શ્રાવણ વદી અષ્ટમીએ લોજ ગામે પધારવું વિગેરે. ૧૭૭

૩૬. રામાનંદ સ્વામીનું જ્ઞાતવ્ય જન્માદિ સમસ્ત વૃત્તાંત. ૧૮૦

૩૭. રામાનંદને આત્માનંદનો મેળાપ, તેમનો શિષ્યભાવ સ્વીકાર કર્યા છતાં ભગવાનને નિરાકાર કહેવાથી તેમનો ત્યાગ કરી રામાનંદનું શ્રીરંગક્ષેત્રમાં આવવું, ત્યાં રામાનુજાચાર્યનાં સમાધિમાં દર્શન અને તેમનાથકી વૈષ્ણવી દીક્ષાનું ગ્રહણ. ૧૮૪

૩૮. ત્યાંના વૈષ્ણવોની પીડાથી વૃંદાવનમાં આવવું, ગુરુમંત્રના જપથી થયેલા શ્રીકૃષ્ણનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન, તેમની કરેલી સ્તુતિ, શ્રીકૃષ્ણે નવીન ઉધ્ધવ સંપ્રદાય પ્રવર્તાવવાની કરેલી આજ્ઞા, ત્યાંથી પ્રયાગમાં ધર્મભક્તિનો થએલો મેળાપ, તીર્થોમાં વિચરતાથકા સ્વામીનું રૈવતાચલ આવવું અને શ્રીહરિને સુખાનંદનો લોજ વાવ્ય ઉપર મેળાપ. ૧૮૮

૩૯. બન્ને એકબીજાના કહેલા સમાચાર, શ્રીહરિને મુક્તાનંદજીનો મેળાપ, શ્રીહરિએ પુછેલા

પાંચપ્રશ્નોના મુક્તમુનિએ આપેલા ઉત્તરો ને શ્રીહરિએ કહેલી સ્વસદ્વૃત્તિ. ૧૯૧
૪૦. એકબીજાએ કહેલું પોતાનું સદ્વૃત્તાંત, રામાનંદ સ્વામીનો મહિમા, તેમનાં દર્શન કરવાની શ્રીહરિની તિવ્ર ઈચ્છા અને શ્રીહરિએ કરેલું ધ્યાન. ૧૯૬
૪૧. મુક્તાનંદ સ્વામીએ ભગવાન શ્રીહરિના અલૌકિક અદ્‌ભૂત ગુણોનું વર્ણન કરવા પૂર્વનું રામાનંદ સ્વામી ઉપર ભુજનગર લખેલો વિનંતિપત્ર. ૨૦૦
૪૨. શ્રીહરિએ પોતાની રુચિ જણાવવા પૂર્વક સ્વામી ઉપર લખેલો પ્રેમદર્શક પત્ર. ૨૦૪
૪૩. સ્વામીએ પત્ર વાંચી શ્રીહરિની કરેલી અતિપ્રસંશા અને તેમણે લખેલો પ્રત્યુત્તર. ૨૦૮
૪૪. પિપલાણામાં નરસિંહ મહેતાને ત્યાં આવેલા સ્વામીનો શ્રીહરિને મેળાપ, શ્રીહરિએ કહેલી પોતાની તપશ્ચર્યા તથા રૂચિ, સ્વામીએ શ્રીહરિની કરેલી પ્રસંશા અને આપેલું માતાપિતાની જુની ઓળખાણ વિગેરે. ૨૧૨
૪૫. સ્વામીએ હરિભક્તો સમક્ષ શ્રીહરિની કરેલી અધિક પ્રસંશા, શ્રીકૃષ્ણની પોતાની પેઠેજ પૂજાસમયે વર્ણિને પ્રત્યક્ષ દર્શન દેવાની કરેલી પ્રાર્થના, વર્ણિને પ્રસન્ન શ્રીકૃષ્ણે આપેલાં પ્રત્યક્ષ દર્શન, સ્વામીએ વર્ણિને સં. ૧૮૫૭ ના કાર્તિક શુકલ એકાદશીએ આપેલી સવિધિસોત્સવ મહાદીક્ષા અને કહેલા તેના અંગના ઉપદેશો અને વર્ણિને આપેલું વરદાન વિગેરે. ૨૧૬
૪૬. રામાનંદ સ્વામીનું જેતપુર આવવું, શ્રીહરિના સત્યાદિગુણો અને અદ્‌ભૂત ઐશ્વર્ય જોઈને પોતાની ધર્મધુર સોંપવાનો કરેલો વિચાર અને તે વાત માનવાનો શ્રીહરિ પ્રત્યે કરેલો આગ્રહ અને તે સંબંધમાં શ્રીહરિએ કહેલી પોતાની હાર્દ અભિરુચિ. ૨૨૦
૪૭. સ્વામીએ પોતાની ધર્મધુર શ્રીહરિને અત્યાગ્રહથી સોંપીને સર્વ સ્વાશ્રિતોને પોતાની પેઠે શ્રીહરિને માનવા પૂજવાનું કહીને શ્રીહરિએ માગેલા વરોનું દાન આપીને ત્યાંથી ફણેણી ગામે આવીને સં. ૧૮૫૮ ના માગશર શુદી તેરસ ગુરુવારે દેહત્યાગ કરી બદ્રિકાશ્રમે જવું અને સ્વામીની શ્રીહરિએ કરેલી દાહાદિ ઔર્ધ્વદૈહિક ક્રિયા અને શોકાતુર હરિભક્તોને આપેલી ધીરજ વિગેરે. ૨૨૪
૪૮. શ્રીહરિએ સર્વ આશ્રિતોની મહાસભા ભરીને આપેલો ધર્મોપદેશ અને સર્વનો શોક નિવારીને ફણેણીથી ધોરાજી ભાડેર માણાવદર પિપલાણા અગત્રાઈ કાલવાણી થઈ માંગરોલ પધારી ત્યાં વાવ્યને ગળાવીને તેનું ભર્યું કરવાના મહોત્સવમાં સર્વને આપેલું દિવ્ય ચતુર્ભુજ વિષ્ણુરૂપે દર્શન વિગેરે. ૨૨૮
૪૯. માંગરોલમાં અનેક મતવાદિઓને કરાવેલી સમાધિમાં તેના તેના ઈષ્ટદેવરૂપે આપેલું સ્વદર્શન અને બતાવેલું અલૌકિક ઐશ્વર્ય અને અનેક સદાવ્રત બંધાવિને ત્યાંથી મેઘપુર આવીને ત્યાં મુક્તાનંદ મુનિને મળીને તેમનો સમાધિ વિષયનો સંશય ટાળવા સંતદાસને સમાધિ કરાવી, ત્યાંથી કાલવાણી આવીને નિઃસંશય થયેલા મુક્તમુનિને સ્વસ્વરૂપનો દૃઢ નિશ્ચય કરાવી તેમને વચન માત્રથી અન્યને સમાધિ થવાનું વરદાન આપીને, ત્યાં

પણ સમાધિપ્રકરણ પ્રબળ ચલાવીને, ત્યાંથી અમદાવાદ આવી ત્યાંથી લોકોને સમાધિ વિગેરે અનંત ઐશ્વર્ય બતાવીને સોરઠમાં પધારવું વિગેરે. ૨૩૩

૫૦. સંતોના સદ્‌ગુણો સદ્‌વર્તન અને સદુપદેશશૈલી જોઈને બળી ઉઠેલા મત્સરી અસુરોએ સદાવ્રતમાં કરેલી ઉપાધિથી કંટાળીને તેને બંધ કરાવીને સાધુઓને મંડળ બાંધી દેશદેશમાં ફરવા મોકલીને પોતે સોરઠ, હાલાર, પાંચાલ, ભાલ, ગુજરાત થઈ સિધ્ધપુરમાં સમૈયો કરી સોરઠમાં આવી મેઘપુરમાં છ માસ સુધી વિપ્રની ચોરાશી કરી તુલસીવિવાહ કરી, ત્યાંથી કારીયાણી પધારવું. ત્યાં ગઢડાના દરબાર સપરિવાર અભયરાજાનું અને દેશદેશના ભક્તોનું દર્શને આવવું અને તેમની પાસે તળાવનું ગળાવવું અને સંતોને દેશદેશમાં ફરવા મોકલવું, દેશોદેશમાં અસુરકૃત અતિપીડાથી સાધુઓનું શ્રીહરિપાસે આવવું અને શ્રીહરિનું ગુજરાતમાં વેલાલ થઈ કચ્છમાં પધારવું વિગેરે. ૨૩૯

૫૧. કચ્છમાં ગામોગામ હરિભક્તોને દર્શનાદિ સુખ આપીને ભુજ પધારવું, ત્યાં સર્વ દેશોના ભક્તો ઉપર ચૈત્રી પૂર્ણિમાએ જુનાગઢ આવવાની કંકોતરીઓ લખાવીને, ત્યાંથી ધોરાજી થઈ જુનાગઢ પધારી ત્યાંના દુર્બલદાસ ગવૈયાનું દારિદ્ર કાપીને ત્યાંના પ્રત્યેક હરિભક્તોને ઘેર ભોજન કરી, ગિરનારની યાત્રા કરી, સંતોને દેશદેશમાં ફરવા મોકલી પોતાનું કાલવાણી પધારવું. સંતોને અસુરોએ અતિપીડા કરેલી જાણી બહુ દિલગિર થઈ તેમને ક્ષમાવ્રત ધારવાનું કહીને ચોટી, કંઠી, માલા, તિલકનો ત્યાગ કરાવી પાંચસોને પરમહંસ કર્યા વિગેરે. ૨૪૩

૫૨. દુર્વાસાના શાપથી મનુષ્ય દેહ ધરીને શ્રીહરિપાસે રહેલા સંતોનાં પવિત્ર નામો. ૨૪૬

૫૩. પરમહંસ, સંન્યાસી, બ્રહ્મચારી અને દાસ સાધુનાં નામો. ૨૫૦

૫૪. સાધુઓની બહુ પ્રસંશા કરી તેમને પ્રવૃત્તિરૂપ સદાવ્રતને બંધ કરવાનું કહીને તે દ્રવ્યથી યજ્ઞાદિ કરવાનું ઠરાવીને સંતોને ફરવા મોકલી પોતે સોરઠમાં ફરતા ફરતા અગત્રાઈમાં પર્વતભાઈને ત્યાં રહીને ત્યાં આવેલા કાઠીસંઘની સાથે આખા પિપલાણા થઈ મેઘપુરમાં અસુરોપદ્રવથી પ્રાણાપત્તિને પામેલા મુળજીને સ્વદર્શન આપીને ભાડેર આદિ ગામોમાં ફરી સરધાર આવી કાઠીઓને રજા આપી પોતે હાલારમાં રાજકોટ વિગેરે ગામોમાં ફરીને શેખપાટ થઈ ભાદરામાં એક માસ રહી જેતલપુરમાં ગોવિંદ સ્વામીને યજ્ઞ કરવાનું કહી મોકલીને, માંચા, સુરાખાચર વિગેરે સદ્‌ગૃહસ્થો ઉપર પરમહંસ થવાનો કાગળ લખાવ્યો વિગેરે. ૨૫૩

૫૫. ભાદરાથી બે સેવક સાથે લઈ કોઠારીયામાં અણદી બાઈને સમજાવીને, ત્યાંથી એક સેવક લાલજીને લઈ ભેલા માળીયા થઈ રણ ઉતરી આધોઈ ગામમાં આવી લાલજીને દીક્ષા આપી નિષ્કુળાનંદ નામ આપીને એકાકી ભુજનગર પધારવું. ત્યાં આવેલી નવા પરમહંસની મંડળીને સામા જઈ મળીને થોડા દિવસ પાસે રાખીને તેમને સમજાવી ઘરે પાછા મોકલી કચ્છમાં વીચરતા માંડવી આવી ત્યાં સંતોને બોલાવી દર્શનાદિક

સુખ આપીને અમદાવાદ મોકલ્યા વિગેરે. ૨૫૬

૫૬. કચ્છથી હાલાર થઈ સરધાર આવી ત્યાંથી પિપરડી બોટાદ થઈ કારીયાણીમાં ચાર માસ રહી દેશદેશથી આવેલા હરિભક્તોને દર્શનાદિ સુખ આપી તલાવ ગળાવી યજ્ઞ કરીને સાધુઓની બે મોટી મંડળી બાંધી, એકને નવાનગર અને બીજીને સુરત મોકલીને પોતે ત્યાંથી વઢવાણ રામગરી દદુકા મછિયાવ જેતલપુર થઈ ડભાણ પીજ નડીયાદ થઈ ઉમરેઠમાં બહુ પ્રતાપ પ્રદર્શાવીને ત્યાંથી ચાંગા થઈ રોણ્યમાં પિરાણાના મેતને ચમત્કાર બતાવી બોચાસણ બુધેજ થઈ પાછા જેતલપુર આવી ત્યાં અતિરૂદ્ર યાગ કરાવીને પોતે પશ્ચિમમાં પધાર્યા અને નિર્વિઘ્ન યજ્ઞ થયો જાણી અસુરોને દાઝ થઈ અને શ્રીહરિ ફરી યજ્ઞનો ઠરાવ કરી જેતલપુર આવ્યા અને ત્યાં આવેલા સંત હરિભક્તોને સાથે લઈ પોતે ખોખરા પધાર્યા. ૨૬૦

૫૭. ખોખરાથી અમદાવાદમાં ભિક્ષા માગવા જતા સાધુઓને અસુરોએ આંતરીને બહુ માર માર્યાના સમાચાર સાંભળીને અતિ કોપાકુળ થયેલા શ્રીહરિ ચારસો સંતોને સુરત વિદાય કરીને શૂરવીર ક્ષત્રિયોને સાથે રાખી બીજે દિવસ તૈયાર થઈ કાંકરીયામાં સ્નાન કરી પાછા ગામમાં પધાર્યા. તેટલાકમાં લડાઈ કરવા આવેલા અસુરોમાંથી કેટલાકને ક્ષત્રિયોએ માર્યા અને કેટલાક નાશી ગયા વિગેરે. ૨૬૪

૫૮. ખોખરાથી વેલાલ સલકી થઈ કચ્છમાં આવીને અસુરો ઉપર મર્મનો ભરેલો પત્ર લખાવીને ત્યાંથી ડભાણ આવી યજ્ઞનો આરભ કરી પોતે ઘોડાસર થઈ હાથરોલીમાં આવી સંતની મંડળી તેડાવી ત્યાંના ભીલ ભૂપતિએ પૂજા કરી કાંઈ સેવાની પ્રાર્થના કરતાં તેને યજ્ઞનું અસુરો થકી રક્ષણ કરવાનું ભળાવીને પાલખીમાં બેસી તેને ઘેર પધારતાં સુરતથી આવેલા ભક્ત સંઘે જરીયાની પોશાગ પહેરાવ્યો ભૂપતિની, પ્રાર્થનાથી તેવાજ વેષે ઘરોઘર દર્શન આપી સસૈન્ય ભીલ ભૂપતિએ સહિત ઘોડેશ્વાર થઈ ડભાણ આવી સર્વ સંઘની સંભાળ લઈ દર્શનાદિ આપીને યજ્ઞમાં વિઘ્ન કરવા ઈચ્છતા મત્સરી વિપ્રોને યુક્તિથી પાકશાળામાંથી બહાર કાઢી તેને સ્વાધીન કરીને વિપ્રોને પાળાઓ પાસે બહુ ભય બતાવ્યો. ૨૬૮

૫૯. તથાપિ અવળાઈ નહિ છોડવાથી ઘોડેશ્વાર કાઠીઓ પાસે બંધુકોના ખાલી બહાર કરાવી ડરાવી સર્વે વિપ્રોને યુક્તિથી જમાડીને બીજે દિવસ થયેલી વિદ્વત્સભામાં ચર્ચા થતાં પોતાની જીત મેળવીને, ત્યાં ઘોડાની ચોરી કરવા આવેલા વડતાલના ચોરોને ચમત્કાર બતાવી તેમને નિજાશ્રિત કરી, બીજે દિવસે રસોઈ કરાવી સર્વને જમાડીને પૂર્ણાહૂતિનો હોમ કરી વિપ્રોને દક્ષિણાદિકથી તૃપ્ત કરીને વધેલા લાડવા ગામમાં ઘેરોઘેર આપી તળાવમાં જળજંતુઓને પણ નાખીને યજ્ઞ પુરો કર્યો. ૨૭૧

૬૦. ડભાણથી જેતલપુર થઈ પશ્ચિમમાં ચાલતાં સારંગપુર કારિયાણી થઈ ગઢડે પધારી, ત્યાંથી કારીયાણી કોટડા, બંધીયા, ગોંડળ, જેતપુર, ધોરાજી થઈ દુધીવદર, કડોરડા,

કાલાવડ થઈ મોંડા અલૈયા ભાદરા થઈ કચ્છમાં અંજાર થઈ ભુજ પધાર્યા. ત્યાં હુતાસનીનો સમૈયો કરી ત્યાંથી માનકુવા થઈ તેરામાં આવી સંતોને તેડાવી કાળાતળાવે આવી ફરીથી તેરામાં આવી ત્યાંથી સંતોને આજ્ઞા આપી પોતે માંડવી થઈ ભાદરા અલૈયા મોંડા થઈ કડોરડામાં ચોરાશી કરી, ધોરાજી પિપલાણા આખા થઈ અગત્રાઈમાં અષ્ટમીનો સમૈયો કરી વિપ્રસુતને ઉપવીત આપી, ત્યાંથી જુનાગઢ પધાર્યા, સંઘને જોઈને કોઈ અવિદ્યાવાળે ત્યાંના રાજાને અવળું ભરાવ્યા છતાં સુજ્ઞ આસ્તિક રાજાએ તે નહિ માનીને શ્રીહરિને શહેરમાં સુખેથી પધારવાનું કહેવાથી પોતે પધારીને દર્શનાદિ આપીને ત્યાંથી ફણેણી આવી સંઘને શીખ આપી પોતે પાંચાળ દેશે પધાર્યા. ૨૭૪

૬૧. ગઢડામાં પધારી ત્યાંના હરિભક્તોને યજ્ઞાદિકના શુભ સમાચાર કહીને, મોટા સાધુઓ પ્રત્યે યજ્ઞને યોગ્ય સ્થાન પુછતાં જેતલપુર બતાવતાં, ત્યાં યજ્ઞ પુરો નહિ થાય એમ શ્રીહરિએ કહ્યા છતાં તેમનો આગ્રહ ભાળીને જેતલપુર યજ્ઞાર્થે પધાર્યા. પરંતુ મત્સરી દ્વેષિઓના ભરાવાથી રાજાએ કરેલા યજ્ઞમાં વિઘ્નથી પોતે ડભાણ આવી સમગ્ર સામગ્રી મંગાવી લઈ અઢારે વર્ણને જમાડી વસ્ત્રાદિ આપીને મનુષ્યયજ્ઞ પુરો કર્યો. ૨૭૮

૬૨. ત્યાંથી બુધેજ થઈ ઝીજર આવી ત્યાં જેઠામેરને સોનેરી શિરપાવ પહેરાવી, ત્યાંથી કુંડળ, સારંગપુર, નાગડકા થઈ કારીયાણીમાં હુતાસનીનો સમૈયો કરી ત્યાં અલૈયાને સોનેરી શિરપાવ આપી, ત્યાંથી કોટડા, નડાળા, બંધિયા, ગોંડળ, ભાદરા થઈ રણ ઉતરી કચ્છ ભુજમાં ભીમએકાદશી કરી, ત્યાંથી ફરતા ફરતા જુનાગઢ થઈ અગત્રાઈ પંચાળા માણાવદર થઈ કારીયાણી પધારતાં ત્યાં આવેલા સંતદાસ શ્રીહરિની આજ્ઞાથી હિમાચલની વાટ લીધા પછી ત્યાં સંતોને તેડાવી દર્શનાદિ સુખ આપી ત્યાં જન્માષ્ટમી મહોત્સવ કરી, ત્યાંથી સારંગપુર પધારી બાપુભાઈને સંન્યાસ આપી સંતોને ફરવા મોકલ્યા. ૨૮૧

૬૩. ત્યાંથી ગુજરાતમાં પધારી અનેક લીલાઓ કરી, ત્યાંથી પાંચાલ હાલાર અને સોરઠના હરિભક્તોને દર્શનાદિ સુખ આપીને પાંચાલ દેશમાં આવી, ત્યાંથી ડભાણ પધારી, ત્યાં દેશોદેશથી આવેલા હરિજનોની પૂજા સ્વીકારી તેમને દર્શનાદિકથી દિવ્ય આનંદ આપીને, ત્યાં વડે બાંધેલા હિંડોળામાં ઝુલીને સર્વ સંઘને શીખ આપી, પોતે પાંચાલ પધારી સર્વ હરિભક્તોને વૌઠે આવવાનું કહી મોકલીને પોતે વૌઠામાં પધારી કાર્તિક પૂર્ણિમા સમૈયો કરી સર્વને દર્શનાદિ સુખ આપીને જવાની આજ્ઞા આપી. ૨૮૫

૬૪. ત્યાંથી ડભાણ વરતાલ બુધેજ બોચાસણ, બ્રામણગામ, એકલબારા, સરસવણી થઈ પાછા વરતાલ પધારી, ત્યાંથી ઉમરેઠ થઈ ડુસર, કઠલાલ થઈ ઉંટડીયા મહાદેવનાં દર્શન કરી તેના સેવકને મુઠી ભરી રૂપિયા આપી ત્યાંથી લુવાગ્ય, સલકી, પ્રાંતિજ, વિજાપર, ગેરીતા થઈ વિશનગરમાં બ્રહ્મભોજન કરાવી, ત્યાંથી ઉંઝા, મહેસાણા, કર્જિસણ, મોટેરા, જેતલપુર થઈ પાંચાલમાં પધારી સારંગપુરમાં હરિભક્તોને બોલાવી

હુતાશની સમૈયો કરી તેમને માગેલું વરદાન આપી સંતોની પત્ર પુષ્પાદિ પૂજા પરિગ્રહીને સર્વેને જવાની આજ્ઞા આપી પોતે ગઢડા પધાર્યા. ૨૮૮

૬૫. ત્યાંથી સંતો ગુજરાતમાં ગયા ત્યાં કેટલાક ભણવા રહ્યા, પછી શ્રીહરિ તવરાની યાત્રાએ સંતોને આવવાનું કહી મોકલીને, પૃથ્વી ઉપર પાપીનો વધારો જોઈને કાળને આજ્ઞા આપી પોતે કેશ વધારી તપસ્વી વેષે છાના રહ્યા. વસંત આવતાં સંતોને બોલાવી પોતે જરીયાની વસ્ત્રો પહેરી સંતોને બાથમાં ઘાલી મળીને બે વિભાગ કરી રંગ રમ્યા. પછી ઘેલામાં સંત હરિભક્તો સાથે સ્નાનક્રીડા કરી ગામમાં પધારી સંતોને સ્વહસ્તે જમાડીને, આજ્ઞાથી દેશાંતરમાં જતા તેમને કારીયાણી ને કુંડળ સુધી વળાવીને પોતે પાછા આવ્યા એ રીતે ગઢડામાં હુતાસની સમૈયો કર્યો. ૨૯૧

૬૬. ગઢડાથી વરતાલ આવી ત્યાં સંત હરિભક્તોને તેડાવી તેમને દર્શનાદિ દિવ્ય સુખ આપીને પછી સામસામા રંગરમત કરી, આંબે બાંધેલા હિંડોળામાં વિરાજીને સર્વને દર્શનાદિ આનંદ આપી તેમની પુષ્પાદિ પૂજા સ્વીકારી. એ રીતે હુતાસનીનો સમૈયો કર્યો. ૨૯૪

૬૭. વરતાલથી પોતે ગઢડા આવ્યા અને સંતો દેશમાં ફરવા ગયા હરિભક્તો સ્વગ્રામે ગયા. થોડા દિવસ પછી શ્રીહરિ વડતાલ પધારી, ત્યાંથી સંજાયા બામરોલી થઈ ડભાણ ઉમરેઠ થઈ પાછા વડતાલ આવી ત્યાં મુનિઓને તેડાવી તેમને પરમેશ્વર કૃપાસાધ્ય છે કે ક્રિયાસાધ્ય છે ? એવો પ્રશ્ન પુછીને પરસ્પર ચર્ચા કરાવી, ત્યાંથી ડાકોર ઉમરેઠ થઈ પાછા વડતાલ આવી ત્યાંથી જેતલપુર થઈ કર્જિસણ આવી ત્યાં સંત હરિભક્તોને તેડાવી જન્માષ્ટમીનો ઉત્સવ કરી પોતે હિંડોળે ઝુલીને સંતોને શીખ આપી, પોતે થોડા દિન છાના રહી નારદીપુર થઈ જેતલપુર આવી ત્યાં સર્વને દર્શનાદિ આપી ભીડને લીધે ઉભા ઉભા જમાડી હરિભક્તોની પૂજા સ્વીકારીને મુનિઓને મળીને પોતે ગઢડા પધાર્યા. ૨૯૮

૬૮. ત્યાંના મોટેરા સંતોને તેડાવી તેમને દર્શનાદિ આપ્યા પછી, મુક્તમુનિએ સ્વપ્રસન્નતાનું સાધન પુછવાથી તેને કહીને સંતોને બહુ રીતે જમાડી છેવટે દૂધ દહીં મસ્તકે ઢોળીને ત્યાં રાસ રમીને કપિલાછઠ્ઠનો ઉત્સવ કર્યો. ૩૦૧

૬૯. સંતો લીલા ગાતા સાંભળતા ગુજરાતમાં આવ્યા, થોડા દિવસ પછી પોતે વડતાલ આવી સંતોને તેડાવ્યા. આંબલાતળે પાટઉપર વિરાજી સભા કરી સર્વને પ્રશ્નોત્તર અને દર્શનાદિકથી આનંદ આપી ત્યાં અન્નકૂટનો ઉત્સવ કર્યો. સંતોને સ્વયં પીરસી જમાડીને એક દિવસ બામરોલી પધારી ત્યાં રાણતળે બાંધેલા હિંડોળામાં ઝુલીને ત્યાં અશ્વને બહુવાર ફેરવીને પાછા આંબલાતળે સભા કરી એક દિવસ વલાસણ પધારી ત્યાં હિંડોળે વિરાજી દર્શનાદિ આપીને વળોટવા થઈ વડતાલ પધાર્યા. ૩૦૪

૭૦. ત્યાંથી ગઢડા પધારી ત્યાંના ભક્તોને પુછવાથી વડતાલની લીલા કહેવાને પ્રસંગે

ગુજરાતના ભક્તોની કરેલી ઘણી પ્રસંશા સાંભળીને ત્યાંના ભક્તોના આગ્રહથી ગુજરાતના ભક્તોને ગઢડા બોલાવી તેમનો સારો સત્કાર કરી, પોતે હિંડોળે વિરાજી રંગ રમી સંતોને મળીને હુતાસનીનો સમૈયો પૂર્ણ કરીને સર્વને રજા આપી. ૩૦૭

૭૧. સંતો શ્રીહરિની દિવ્ય લીલાને સંભારતાથકા દેશાંતરમાં ફરીને ચડોતર આવ્યા, પોતે વડતાલમાં આવી બોલાવવાથી આવેલા સંતો નમસ્કાર કરી સભામાં બેસતા, કોઈએ શ્રીહરિને આપેલું અત્તર સંતોની નાસિકાએ ચર્ચિને કહ્યું કે એક તમારા જ મુખનું પાણી રહેશે. તેટલાકમાં આવેલા સુરતીસંઘે મહાપૂજા કરી પછી હિંડોળે વિરાજી સંતોની પૂજા ગ્રહણ કરી તેમને મળી પોતે પીરસી જમાડી વખાણી ઉપદેશ આપી ફરવા મોકલ્યા, એમ જન્માષ્ટમી મહોત્સવ કર્યો. ૩૧૦

૭૨. પોતે ગઢડા પધાર્યા અને સંતો ગુજરાત ગયા, સંતોનાં બહુ વખાણ કરી પોતે દર્શન દેતા દેતા જેતલપુર પધારી ત્યાં છાના રહી ત્યાંથી વડતાલ આવી સત્સંગમાંથી જતા રહેવાની રજા માગતાં સંતો બહુ ઉદાસી થતાં રામદાસભાઈની પ્રાર્થનાથી સત્સંગમાં રહ્યા અને સંતોને સત્સંગ સંરક્ષણની ભલામણ કરી. પોતે ડભાણ થઈ વડતાલ બોચાસણ થઈ નર્મદા ઉતરી ઉધના ચીખલી થઈ ધર્મપુરે પધારતાં ત્યાંનાં રાણી કુશળકુંવરબાએ સારો સત્કાર કરી રાજ્યાદિ સર્વસ્વ સમર્પણ કર્યું પણ તેને નહિ સ્વીકારી તેમને ઉપદેશ આપી, મુગટ ધારી ગજ ઉપર બેસી આખા શહેરમાં દર્શન આપી જનપૂજા સ્વીકારી, ત્યાંથી વાંસદા પધારી ત્યાંના રાજાને ચરણારવિંદ પાડી આપીને પાછા ધર્મપુર આવી વસંતનો ઉત્સવ કરી ત્યાંથી ફરતા ફરતા વડતાલ પધાર્યા વિગેરે. ૩૧૩

૭૩. ત્યાંથી ગઢડા આવ્યા કેટલાક દિવસ રહી, સર્વની ઉપર હુતાસનીના સમૈયા ઉપર વડતાલ આવવાની કંકોતરીયો લખાવી પોતે વડતાલ પધારી જોબનપગીની મેડીએ ઉતરીને સંતોને આંબલે ઉતારીને, સંત હરિભક્તો સાથે રંગલીલા કરીને, બાર બારણાના હિંડોળામાં ઝુલીને સર્વને દર્શન પૂજનાદિકનો લાભ આપી પોતાનું ઐશ્વર્ય દર્શાવી સમૈયો સંપૂર્ણ કરીને ગઢડા પધાર્યા. ૩૧૭

૭૪. ત્યાં થોડા દિવસ રહીને વળી ફરતા ફરતા જેતલપુર પધારી કાર્તિક એકાદશીનો ઉત્સવ કરી ત્યાં સંતોને પાસે તેડાવીને હુતાસનીના ઉત્સવને યોગ્ય સ્થાનનો તપાસ કરતાં, વડતાલ જેવું બીજું નથી એમ નિશ્ચય કરી, સંતોને સર્વ સાધનો તૈયાર કરવાનાં કહીને પછી પોતે વડતાલ પધાર્યા. ત્યાં રંગલીલા કરી મુનિઓને જમાડીને આંબલાતળે સભા ભરી પ્રશ્નોત્તરથી સર્વને સુપ્રસન્ન કરી બાંધેલા હિંડોળામાં ઝુલીને સમૈયો પૂર્ણ કરી ગઢડે પધાર્યા. ૩૨૦

૭૫. ત્યાંથી સોરઠમાં હરિભક્તોને દર્શન આપતા થકા બંધીયા થઈ ગોંડળ આવી ત્યાંના રાજાને સદુપદેશ આપી, ત્યાંથી ધોરાજી ભાંડેર માણાવદર થઈ પંચાળા પધાર્યા, ત્યાં સોરઠ દેશના ગામોમાંથી આવેલા ભક્તોને દર્શનાદિ સુખ આપીને તેમને બહુ વખાણીને

દુર્બલ દાસનું દારિદ્ર કાપીને ત્યાં વિસ દિવસ રહી ત્યાંથી પિપલાણા આખા અગત્રાઈ થઈ પાછા પંચાલા પધારી માણાવદર જાળીયા બંધીયા થઈ ગઢડા પધાર્યા. ત્યાંના ભક્તો આગળ સોરઠી ભક્તોની બહુ પ્રશંસા કરી, એકમાસ ત્યાં રહી એક દિવસ ઉદાસી ટાળવા એક સેવક સાથે સુખપુર પધાર્યા. ત્યાં ચાલુ વિવાહનાં બીભત્સ ગીતો સાંભળી વધુ ઉદાસી થઈ પાછા ગઢડા પધારી વિવાહના વિવેકનો પત્ર લખાવ્યો. ૩૨૪

૭૬. ત્યાંથી જેતલપુર આવી સંત હરિભક્તોને તેડાવી ભીમએકાદશીનો ઉત્સવ કરી પોતાનું પુરુષોત્તમપણું કહીને દશ દિવસ લીલા કરી સર્વને સુખ આપી ગઢડા પધાર્યા. ૩૨૭

૭૭. ત્યાંથી વડતાલ આવી આશ્રિતોને બોલાવી દિપોત્સવ કરી, ગઢડા પધાર્યા. ત્યાં થોડા દિવસ રહી પાછા વડતાલ પધારી વેદાંતાચાર્યને તેડાવી તેને સન્માન આપી વેદાંતના પ્રશ્નોત્તરથી તેને જીતીને પાછા ગઢડા પધાર્યા. ૩૩૦

૭૮. ગઢડામાં રહીને સર્વ કોઈએ વર્ષોવર્ષ એક કાર્તિક પ્રબોધનીના ઉત્સવ ઉપર વડતાલ આવવું, એવી નિયમિત આજ્ઞા કરવાથી અનેક દેશોમાંથી અનેક હરિભક્તો રૂડા ચરોત્તર દેશના મધ્યમાં જળ છાયા વિગેરેની સગવડવાળા પવિત્ર વડતાલ ગામે આવીને શ્રીહરિની પધારવાની વાટ જોઈ રહ્યા. ૩૩૪

૭૯. અંતર્યામી ભગવાન પણ સ્વદર્શનની તીવ્ર ઉત્કંઠા જાણીને, ગઢડાથી ઘણી જાતના ઘોડા ઘોડી ઉપર અશ્વાર થએલા કાઠીઓ પોતે માણકી ઘોડી ઉપર અશ્વાર થઈને ગામોગામ દર્શન આપતાથકા વડતાલ પધારી આંબલા તળે નિવાસ કર્યો. આવેલા સંત હરિભક્તોને દર્શનાદિકથી અત્યાનંદ આપી તેમને પોતાનું પરતરત્વ કહીને સ્વસ્વદેશમાં જવાની આજ્ઞા આપી પ્રબોધની ઉત્સવ પૂર્ણ કરી ગઢડા પધાર્યા. ૩૩૮

૮૦. ગઢડામાં વિશ દિવસ રહી સંત હરિભક્તોને કંકોતરી લખી બોલાવીને દર્શનાદિ સુખ આપીને વીશ દિવસ સુધી નવી રસોઈઓ જમાડી પછી ફુલદોલના ઉત્સવમાં રંગ રમી રમાડી જયા, લલીતા, ઉત્તમ રાજાને અતિ રાજી કર્યા. ૩૪૧

૮૧. મુમુક્ષુઓને જ્ઞાન દાન આપવા સંતોને દેશાંતરમાં મોકલી ઘણે દિવસે પાછા તેડાવી પોતે પીરસી નવી નવી રસોઈઓ જમાડી આનંદ આપી, પછી હરિભક્તોની પ્રાર્થનાથી સંત સાથે બોટાદ પધારી તેમને દર્શનાદિ સુખ આપી ફુલદોલનો ઉત્સવ કર્યો, પછી મલ્લ રમાડી શિરપાવ આપી સંતને શીખ આપી. ૩૪૪

૮૨. ત્યાંથી ગઢડા પધારી ત્યાં થોડા દિન રહી અમદાવાદ પધારી બહુ દિનના પ્યાસી હરિભક્તોને દર્શનાદિ આપી, ત્યાંથી વેલાલ, મેમદાવાદ, ડડુસર થઈ ઉમરેઠ પધારી દર્શનાદિ આપી સંતોને રસ રોટલી જમાડી, ત્યાંથી સામરખા આંણદ વડતાલ ગાંના બોચાસણ થઈ ગઢડા પધાર્યા. ૩૪૮

૮૩. ત્યાં ચાર માસ રહી સર્વ જ્ઞાનથી અભયદાનને અધિક માની તેને આપવા ત્યાંથી કર્જિસણ આવી સંતોને બોલાવી ત્યાંથી વડુ થઈ આદ્રેજમાં અન્નકોટોત્સવ કરી ત્યાંથી

કોલવડા, ઉનાવા, નાદરી, માણસા, ગેરિતા, બામણવા, વડનગર, વિશનગર, વસઈ, મેઉ, ડાંગરવા, અડાલજ થઈ અમદાવાદ, જેતલપુર થઈ ધોળકે આવી સંતોને પીપળી જવાની આજ્ઞા આપી પોતે એવી રીતે અભયદાન આપતા થકા ગઢડા પધાર્યા. ૩૫૨

૮૪. ગઢડામાં પ્રતિદિન ઘેલામાં સખા સાથે જલક્રીડા અને સભામાં પ્રતિદિન પ્રશ્નોત્તરથી સર્વને સંતોષ આપતા શ્રીહરિએ અન્નકૂટોત્સવ કરી મુનિઓને ગુજરાત જવાની આજ્ઞા આપી. તેટલાકમાં કોઈ આવેલા અજબ ગેબીને જીતીને પોતે ત્યાંથી વિચરતા થકા જેતલપુર આવી ત્યાં સંતોને તેડાવી અમદાવાદથી આવેલ મુક્તમુનિ સન્મુખ થઈ સત્કાર કરીને, ત્યાંથી અમદાવાદ પધારી પાછા જેતલપુર થઈ મેમદાવાદમાં જ્ઞાન સંવાદ કરી સર્વને ઉપદેશ આપી,ત્યાંથી ડભાણ થઈ વડતાલમાં સાત દિવસ રહી બુધેજ ગોરાડ્ય પચ્છમ ધોલેરા થઈ ગઢડા પધાર્યા. ૩૫૫

૮૫. ત્યાંના ભક્તોને બે માસ દર્શનાદિ સુખ આપી, ત્યાંથી સંત હરિભક્તો સાથે મછીયાવ્યમાં હુતાસનીનો સમૈયો કરી, ત્યાંથી રોઝકા વિગેરે થઈ ગઢડા પધાર્યા, ત્યાં અસુરોની ઉપાધીને સ્વપ્રતાપથી ટાળીને કારિયાણી થઈ પાછા ગઢડા પધારી ત્યાં એક મોટું સદાવ્રત બંધાવી આવેલા સંઘની પૂજા સ્વીકારી, પછી દીપાવલી તથા અન્નકૂટનો ઉત્સવ કર્યો. ૩૬૦

૮૬. સંતોને ઉપદેશ આપી ફરવા મોકલીને પોતે ગઢડામાં રહી સંતોની બહુ પ્રસંશા કરી હુતાસનીનો ઉત્સવ કર્યો. અસુરકૃત ઉપદ્રવથી જન્માષ્ટમી મહોત્સવ બંધ રાખી તેનો ઉપદ્રવ શમાવીને, પછી સંતોને તેડાવી અન્નકૂટોત્સવ કર્યો. નરનારાયણદેવની પ્રતિષ્ઠાની કંકોતરીયો લખાવીને પોતે જેતલપુર થઈ અમદાવાદ આવી પ્રતિષ્ઠા કરી એક દિવસે જ શહેરના વિપ્રોની ચોરાશી કરી જેતલપુર થઈ ગઢડા પધાર્યા. ૩૬૪

૮૭. ત્યાં સંતોને છ માસ સુધી રાખી હુતાસનીનો સમૈયો કરી ત્યાંથી સારંગપુરમાં જન્માષ્ટમીનો ઉત્સવ કરી ગઢડા પધાર્યા. ત્યાં થોડા દિવસ રહી કારીયાણીમાં દશેરાનો ઉત્સવ કરી ત્યાં આવેલાં દિવબંદરનાં પ્રેમબાઈનો પોશાગ ગ્રહણ કરી, તેને દીનાનાથ ભટ્ટને આપી પછી અન્નકૂટોત્સવ કરી ત્યાંથી બોટાદ થઈ લોયામાં શાકોત્સવ કરી વસંતનો સમૈયો કરી મોટાં ચંદ્રગ્રહણ નિમીત્તે ભદ્રાવતીમાં સ્નાન કર્યું. ૩૬૮

૮૮. ત્યાંથી પિપરડી, હાથસણી, જસદણ, બંધીયા થઈ ગોંડળ પધારી સાત ભાતની સુખડી જમી જમાડી, ત્યાંથી ડયા, કંડોરડા, ઝાંઝમેર, ઉપલેટા, જાળીયા, ગણોદ, માણાવદર થઈ પંચાળા પધારી ત્યાં સંતોને તેડાવી રાસ રમી રમાડી રંગરમત કરી રંગવાળાં વસ્ત્રો જીણાભાઈને આપીને ફુલદોલનો ઉત્સવ પૂર્ણ કર્યો. ૩૭૩

૮૯. ત્યાંથી માણાવદર, ગણોદ, જાળીયા, દુધાવદર, બંધીયા, રાયપુરા, વાંકીયા થઈ સર્વને દર્શનાદિ સુખ આપતા થકા ગઢડા પધાર્યા. ત્યાંથી કારીયાણી આવી સંતોને વરતાલમાં મંદિર કરવાનું કહી પોતે ગઢડા થઈ ભુજનગર પધારી ત્યાં નરનારાયણની પ્રતિષ્ઠા

કરી પાછા ગઢડા આવી ત્યાં સંતોને તેડાવી જન્માષ્ટમી ઉત્સવ કરી ત્યાં સંતોને રાસ રમી રમાડી ચાતુર્માસ રહેવાનું કહીને અન્નકૂટનો મોટો ઉત્સવ કર્યો અને લક્ષ્મીનારાયણ દેવ સ્થાપન માટે વડતાલ આવવાનો વિચાર કર્યો. ૩૭૭

૯૦. ગઢડાથી સંઘને લઈ બોટાદ, સુંદરીયાણા, વાગડ, જસકા, રોઝકા, કમીયાણા, બોરૂ, ગળીયાણા થઈ વડતાલ પધારી લક્ષ્મીનારાયણાદિક દેવનો પ્રતિષ્ઠોત્સવ કરી ત્યાં આવેલા અયોધ્યાવાસીને મળીને તેમને સાથે લઈ વસોમાં વસી સંતોને શીખ આપી, ત્યાંથી વટામણ, જાખડા વિગેરે માર્ગના ગામોમાં દર્શન દેતા થકા કુંડળ, કારીયાણી થઈ ગઢડા પધાર્યા. વળી ત્યાંથી કારીયાણી જઈ પાછા ગઢડા પધાર્યા. ૩૮૧

૯૧. અયોધ્યાવાસીને દેશનગરાદિના સમાચાર પુછી તેને જાણી તેમને પોતાનો સ્વભાવ કહીને પછી કુળનાં નામ પુછી જાણીને પ્રસન્ન થયા પછી મોટા ચાર સંતોને તેડાવી. ગાદીના અધિકારી વિષેની વાત પુછી, ધર્મકુળમાં તે સ્થાપવાનો નિશ્ચય કરી પછી બીજાઓને પણ પુછી પોતે ત્યાંથી સંબંધી સાથે વડતાલ પધારી અન્નકૂટ પ્રબોધનીનો ઉત્સવ કરી અયોધ્યાપ્રસાદ રઘુવીરને દત્તપુત્ર કરી ગાદી સોંપી મંદિર દેશ વહેંચી આપી પાછા ગઢડા પધારી ત્યાં વસંતોત્સવ કર્યો. ૩૮૫

૯૨. એક દિન સભામાં તીર્થયાત્રાની આવશ્યકતા કહી તીર્થોની પ્રશંસા કરતાં દ્વારિકાનો મહિમા વિશેષ કહીને સચ્ચિદાનંદમુનિ સાથે અયોધ્યાવાસીને દ્વારકાં મોકલ્યા. ત્યાંના ગુગળીયોએ મુનિને ગોમતીમાં સ્નાન કરવા દીધું નહિ અને ધનમાટે વીંટાઈ વળ્યા ત્યાં મુનિને સમાધિ થવાથી તેમને પડતા મુકીને અયોધ્યાવાસી આરંભડા બેટ થઈ પાછા ગોમતી આવ્યા. સમાધિમાંથી જાગેલા મુનિ ગોમતીસ્નાન વિના આરંભડા આવ્યા ત્યાં છાપો ન મળવાથી લાંઘણચોરે બેઠા વિગેરે. ૩૮૯

૯૩. ત્યાં રહી મુનિએ શ્રીકૃષ્ણની અતિસ્તુતિ કરતાં પ્રસન્ન શ્રીકૃષ્ણે દિવ્યરૂપથી દર્શન દઈ વડતાલ આવી રહ્યાનું વરદાન પામી અયોધ્યાવાસી સાથે ગઢડા આવી શ્રીહરિને બનેલું વૃત્તાંત કહેતાં શ્રીહરિએ સર્વને વડતાલ આવવાનું કહી મોકલી પોતે તૈયાર થઈ કુંડળ ખસતા શિંજીવાડા થઈ વડતાલ પધારી ત્યાં સતીર્થ દ્વારકાધીશનો નિવાસ કરાવી ફુલદોલનો ઉત્સવ કરી ગોમતી ગળાવી ગઢડા પધાર્યા. ૩૯૪

૯૪. વર્ષોવર્ષ પ્રબોધનીનો ઉત્સવ કરવાનો ઠરાવ કરી સર્વની ઉપર વડતાલ આવવાની કંકોતરી લખાવી પોતે કારીયાણી કમીયાળુ આડેવા થઈ વડતાલ આવી સર્વને દર્શનાદિકથી આનંદ આપી લક્ષ્મીનારાયણાદિક મૂર્તિઓની અતિપ્રશંસા કરી પ્રબોધની ઉત્સવ પૂર્ણ કરી સંતોને પ્રેમથી મળીને રજા આપી પોતે ત્યાંથી બોચાસણ, દેવાણ થઈ મહીનદી ઉતરી, કારેલી, આમોદ, બુવા, કેલોદ, ભરૂચ, અંકલેશ્વર થઈ કોસાલ આવી ત્યાં સન્મુખ આવેલા સુરતી હરિભક્તો સાથે સુરત પધાર્યા. ૩૯૯

૯૫. તાપીતીરે મસ્તુબાગમાં ઉતરી સુખપાલમાં બેસી અરદેશરે આણેલા ભવ્ય સામૈયા

સાથે શહેરમાં પધારી સર્વને દર્શનાદિ આપી તેમની ભેટ પૂજા સ્વીકારી. ત્યાંના રાજા અને અરદેશર પારશીને ઘેર પધરામણી કરી ત્યાંથી મસ્તુબાગમાં આવી ચાલતી વખતે અરદેશરને હર્ષવેગથી પાઘડી આપી ત્યાંથી કોસલ, અંકલેશ્વર, કેલોદ, આમોદ, કારેલી, બદલપુર, ખંભાત, ગુડેલ, ધોલેરા, કારીયાણી થઈ ગઢડા પધાર્યા. ૪૦૪

૯૬. ત્યાંથી ભટવદ્રમાં જાન લઈને દાદાખાચરનો વિવાહ કરી આવીને, સારંગપુર, સુંદરીયાણા, વાગડ, કંથારીયા, શિયાણી, તાવી, દદુકા થઈ મછિયાવ આવી ત્યાં મુનિઓને તેડાવી અમદાવાદ આવી ત્યાં ફુલદોલનો ઉત્સવ કરી, અસલાલી, જેતલપુર થઈ વડતાલ પધારીત્યાં દેશોદેશથી આવેલા ભક્તોને દર્શનાદિ લાભ આપી તેમની ભેટ પૂજા સ્વીકારી રામનવમી ઉત્સવ કરી સીતારામને ઉપવીત આપી ગઢડા પધાર્યા. ૪૦૯

૯૭. ત્યાં થોડા દિન રહી ત્યાંથી ગાંફ થઈ વડતાલ આવી સંત મંડળીયો બોલાવી અન્નકૂટ અને પ્રબોધની ઉત્સવ કરી ગઢડા પધાર્યા. જુનાગઢમાં તથા ધોલેરામાં મંદિર કરવા સંતોને મોકલીને પ્રથમ ધોલેરામાં પધારી પ્રતિમાઓ પધરાવી પાછા ગઢડા પધારી ગઢાળી જઈ આવ્યા. ૪૧૨

૯૮. ત્યાંથી સંત સહિત સુંદરીયાણા આવી ત્યાં વસન્તોત્સવ કરી, ત્યાંથી ભેંસજાળ, નાગડકા, લોયા, બોટાદ થઈ ગઢડા પધાર્યા. થોડા દિન પછી ત્યાંથી વિચરતા થકા અમદાવાદ આવી સર્વ ભક્તોની ભેટ પૂજા સ્વીકારી ત્યાં હુતાસનીનો સમૈયો કરી ત્યાંથી અસલાલી, જેતલપુર, મેમદાવાદ થઈ વડતાલ પધારી ત્યાં રામનવમી ઉત્સવ કરી ગઢડા પધાર્યા. ૪૧૬

૯૯. ત્યાં અસુર થકી આવેલાં વિઘ્નને ટાળીને સંત ભક્તોને તેડાવી જન્માષ્ટમી ઉત્સવ કરી, ત્યાંથી ગામોગામ દર્શનાદિ આપતાથકા વડતાલ પધારી, ત્યાં લોકશિક્ષાર્થે પ્રતિદિન મંદિરને પ્રદક્ષિણા પ્રણામ કરતા થકા દીવાળી અન્નકૂટ પ્રબોધની ઉત્સવ કરીને ત્યાંથી સયાજી રાજાની બહુ પ્રાર્થનાથી સાંકરદા, છાણી થઈ રાજાએ સન્મુખ મોકલેલા રાજકીય ભવ્ય સામૈયાની ધામધુમી સાથે વડોદરા શહેરમાં પધારી સર્વને દર્શનાદિકથી કૃતાર્થ કરી, રાજાને ત્યાં પધારી ઉપદેશાદિ આપી તેની પૂજા ભેટ સ્વીકારી, સર્વ મતવાદિઓને જીતીને સાંકરદા થઈ પાછા વડતાલ પધાર્યા. ત્યાં દોઢ માસ રહી શિક્ષાપત્રી લખીને ગઢડા પધાર્યા. ૪૨૦

૧૦૦. ત્યાંથી કારીયાણીમાં હુતાસની કરી વડતાલ પધારી ત્યાં આવી રહેલા સંત હરિભક્તોને દર્શનાદિ સુખ આપી રામનવમીનો સમૈયો કરી ગઢડા પધારી જન્માષ્ટમી ઉત્સવ કર્યો. ત્યાંથી કરમડ પધારી અન્નકૂટ ઉત્સવ કરી અમદાવાદમાં આનંદસ્વામીની પૂજા સ્વીકારી અસલાલી, જેતલપુર, ગામડી, મેમદાવાદ થઈ વડતાલ પધારી ત્યાં પ્રબોધની ઉત્સવ કરી ગઢડા પધાર્યા. ત્યાંથી સંતોને જુનાગઢ મોકલી પોતે કારીયાણી, ચેકડી, ધોલેરા, પિપળી, કમીયાળા, વરસડા થઈ વડતાલ પધારી રામનવમી ઉત્સવ કરી

ગઢડા પધાર્યા. ત્યાં મંદિરનો આરંભ કરાવીને પોતે અમદાવાદ, જેતલપુર થઈ ગઢડા પધાર્યા. ત્યાં ફુલદોળનો ઉત્સવ કરી કારિયાણી, નાવડા, ધોલેરા થઈ વડતાલ પધારી રામનવમી ઉત્સવ કરી ગઢડા પધાર્યા ત્યાં અષ્ટમીની લીલા કરી પાછા વડતાલ પધારી ગઢડા પધાર્યા. ત્યાંથી ગવર્નર સાહેબના આગ્રહથી રાજકોટ પધારી તેને દર્શન ઉપદેશાદિ આપી ગઢડા પધાર્યા વળી ત્યાંથી જુનાગઢ થઈ મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરી ગઢડા પધારી ત્યાં પણ મૂર્તિઓ પધરાવવાનો મોટો ઉત્સવ કર્યો. ત્યારપછી કૃતાર્થ પોતે જડભરત દશા દર્શાવવા લાગ્યા. ૪૨૫

૧૦૧. પ્રગટ પુરુષોત્તમ પરબ્રહ્મ ભગવાન શ્રીહરિની અલૌકિક અદ્‌ભૂત ઐશ્વર્ય ભરેલી દિવ્ય લીલાનું સંક્ષેપથી ફરીથી વર્ણન વિગેરે. ૪૩૦

૧૦૨. પ્રગટ ભગવાન શ્રીહરિનો અપાર મહિમા. અને દિવ્ય લીલાનું વર્ણન. ૪૩૩

૧૦૩. મુનિઓએ શ્રીહરિની તે તે વિચિત્ર મત્સ્યાદિ અવતારો અને તેમનાં અદ્‌ભૂત કાર્યોનું વર્ણન કરવા પૂર્વક સર્વ અવતાર ધરતાપણે કરેલી સ્તુતિ વિગેરે. ૪૩૭

૧૦૪. પૂર્વ અવતારોએ કરેલાં અદ્‌ભૂત કાર્યોમાંથી અમોએ કાંઈ પણ કાર્ય કર્યું નથી છતાં તમો અમને પરાત્પર પરમેશ્વરપણે કેમ કહો છો ? એવો મુનિઓ પ્રત્યે શ્રીહરિએ કરેલો પ્રશ્ન અને તેમાં મુનિઓએ મોહ ન પામતાં મનુષ્યચરિત્ર જાણીને આપવા ધારેલો ઉત્તર. ૪૪૧

૧૦૫. મુનિઓએ શ્રીહરિને યુક્તિયુક્ત સપ્રમાણ ઉત્તર આપી તેમને સર્વાવતારધર્તાપણે સમજી તે મુજબ પ્રતિપાદી, પછી કૃપાસાધ્યતાનો કહેલો વિશેષ. ૪૪૪

૧૦૬. સંતોનું નિષ્કામ વ્રતમાન કહેતાં કામના દોષો અને તેને જીતવાના ઉપાયો. ૪૪૯

૧૦૭. નિર્લોભ વ્રતમાન કહેતાં લોભના દોષો અને તેને જીતવાના કહેલા ઉપાયો. ૪૫૪

૧૦૮. નિઃસ્વાદી વ્રતમાન કહેતાં સ્વાદના દોષો અને તેને જીતવાના ઉપાયો. ૪૫૮

૧૦૯. નિઃસ્નેહ વ્રતમાન કહેતાં સ્નેહના દોષો અને તેને જીતવાના બતાવેલા ઉપાયો. ૪૬૧

૧૧૦. નિર્માની વ્રતમાન કહેતાં માનના દોષો અને તેના ત્યાગના ઉપાયો. ૪૬૪

૧૧૧. પુરુષના દોષ પ્રદર્શન પૂર્વક સાંખ્યયોગી સ્ત્રીઓના કહેલાં વ્રતમાન. ૪૬૮

૧૧૨. શ્રીહરિ પાસે સદા સેવામાં રહેનારા પાર્ષદોનાં તથા દુર્ગપુરની સાંખ્યયોગી કર્મયોગી હરિભક્ત બાઈઓનાં સ્મરણીય નામો. ૪૭૨

૧૧૩. સોરઠદેશના હરિભક્ત બાઈ-ભાઈનાં નામ ગામવાર જાતિવાર ગુણવાર નામો. ૪૭૬

૧૧૪. વાળાક દેશના હરિભક્ત બાઈ-ભાઈનાં ગ્રામવાર જાતિવાર નામો. ૪૮૨

૧૧૫. કાઠીયાવાડ હરિભક્ત સ્ત્રી પુરુષનાં નામો. ૪૮૭

૧૧૬. હાલાર તથા કચ્છ દેશના હરિભક્ત સ્ત્રી-પુરુષનાં ગ્રામવાર નામો. ૪૯૨

૧૧૭. સૌભીર દેશના હરિભક્ત બાઈ-ભાઈનાં નામો. ૪૯૮

૧૧૮. ભાલદેશના હરિભક્ત બાઈ-ભાઈનાં નામો. ૫૦૪

૧૧૯. દંઢાવ્ય દેશના હરિભક્ત બાઈ-ભાઈનાં નામો. ૫૦૮
૧૨૦. મારવાડ તથા ગુજરાત દેશનાં ભક્તોનાં નામો. ૫૧૫
૧૨૧. ગુજરાત દેશના હરિભક્ત બાઈ-ભાઈઓનાં ગામવાર જાતિવાર નામો. ૫૨૦
૧૨૨. ચડોતર દેશના હરિભક્ત બાઈ-ભાઈનાં ગ્રામવાર જાતિવાર ગુણવાર નામો. ૫૨૫
૧૨૩. બારાં દેશના હરિભક્તનાં નામો. ૫૩૦
૧૨૪. વાકલ દેશના હરિભક્તનાં નામો. ૫૩૨
૧૨૫. કાનમ દેશના હરિભક્તનાં નામો. ૫૩૭
૧૨૬. નિમાડ તથા હિન્દુસ્થાન દેશના હરિભક્તનાં નામો. ૫૪૨
૧૨૭. બુંદેલખંડ તથા પંચમહેલ તથા ગંગાપાર દેશના હરિભક્તનાં નામો. ૫૪૬
૧૨૮. હરિભક્ત શિરોમણિ પર્વતભાઈ તથા મુળજીને શ્રીહરિએ આપેલા પરચા. ૫૫૧
૧૨૯. સંતશિરોણિ સંતદાસજીને શ્રીહરિએ આપેલા પારમૈશ્વર્યપ્રદર્શક પરચા. ૫૪૫
૧૩૦. વ્યાપકાનંદ મહામુનિને શ્રીહરિએ આપેલા ભગવાનપણાના પરચા. ૫૫૯
૧૩૧. મુક્તરાજ મુક્તાનંદ, અખંડાનંદ, કૈવલ્યાનંદને પ્રદર્શાવેલા પરચા. ૫૬૨
૧૩૨. જીવુબાઈ, રાજબાઈ, પાંચુબાઈ, નાનુબાઈ અને રામબાઈને આપેલા પરચા. ૫૬૬
૧૩૩. માણાવદરના હરિભક્તો તથા ઉધ્ધવજી તથા જાદવજીને આપેલા પરચા. ૫૬૯
૧૩૪. લાલજી (નિષ્કુળાનંદ સ્વામી) તથા સચ્ચિદાનંદ મુનિને આપેલા પરચા. ૫૭૩
૧૩૫. મુક્તાનંદ આત્માનંદ અને અનંતાનંદ મુનિને આપેલ પરચા. ૫૭૭
૧૩૬. જીવરામ રાણો વશરામ ભીમ અને રાઘવ ભક્તને આપેલા પરચા. ૫૮૦
૧૩૭. કાલો ભુલો ઝવેર તથા પ્રાણવલ્લભને આપેલા પરચા. ૫૮૪
૧૩૮. દયારામ જોઈતો ઘાળજી તથા કુશળબાઈને દર્શાવેલા દિવ્ય પરચા. ૫૮૮
૧૩૯. નાગભક્ત, ભગાભક્ત, રાજાભક્ત, રૂપોભક્ત, પુંજાભાઈને આપેલા પરચા. ૫૯૨
૧૪૦. તીતારામભક્ત, કાનજીભક્ત, જમનાંબાઈ, નથુભાઈના સંબંધી, સમાધિવાળાં નાના બાળકો, વસનદાસ અને હેતબાઈને શ્રીહરિએ પ્રદર્શાવેલા પરચા. ૫૯૫
૧૪૧. જેકરણભક્ત, જતનબાઈ, જમનાંબાઈ, પ્રભુદાસ, અવલબાઈ, અને સાંખ્યયોગી અવલબાઈને શ્રીહરિએ પુરેલા પારમૈશ્વર્યપ્રદર્શક પરચા. ૫૯૯
૧૪૨. ખુશાલભક્ત (ગોપાળાનંદ સ્વામી) ને આપેલા અનેક અદ્‌ભૂત પરચા. ૬૦૩
૧૪૩. ઉમૈયાબાઈને શ્રીહરિ ભગવાને આપેલા અનેક અલૌકિક પરચા. ૬૦૭
૧૪૪. રામચંદ્ર અમૃતબાઈ અને શોભારામને ભગવાને પુરેલા પરચા. ૬૧૧
૧૪૫. નારુપંતનાના, બાપુસરવરીયા, બાપુભાઈ, ગંગાબાઈ, રામસેવકને આપેલા પરચા. ૬૧૫
૧૪૬. નાથભક્ત તેનો સુત રાયજીભક્ત લાખોભક્ત ભગવાનદાસ જગજીવન અમૃતબાઈ દયાળજીભક્ત એ સર્વેને પરચો. ૬૧૮
૧૪૭. દયાળજીભક્ત, વલ્લભભક્ત, જેસંગભક્ત, કડીયો આદિભક્ત બાપુભક્ત ઈત્યાદિકને

શ્રીહરિએ આપેલા અદ્‌ભૂત પરચા. ૬૨૨
૧૪૮. મોંઘીબાઈ અંબાબાઈ જમનાંબાઈ પાર્વતીબાઈ અને બીજી જમનાંબાઈને ભગવાન શ્રીહરિએ આપેલા પારમૈશ્વર્યપ્રદર્શક અદ્‌ભુત પરચો. ૬૨૬
૧૪૯. શામબાઈ, જીવિબાઈ, ઉમૈયાબાઈ, પ્રેમબાઈ, લક્ષ્મીબાઈ, મથુરાંબાઈ તથા તેની પાસે આવેલી બીજી કોઈ બાઈ એ સર્વેને આપેલા પરચો. ૬૩૦
૧૫૦. જીજીભાઈ, બાપુભાઈ, બેચરભાઈ, નાનોભાઈ, જેઠોભક્ત, પ્રભાતગરબાવો એ સર્વને શ્રીહરિ ભગવાને આપેલા પરચા. ૬૩૪
૧૫૧. સાકરબાઈ, કેશરબાઈ, શેખ વલીભાઈ, પારસી અરદેશર તથા ભગુને શ્રીહરિએ આપેલા પરચા. ૬૩૮
૧૫૨. દીવાન દાદોભાઈ, સામજીભાઈ, પીતાંબરભાઈ, શોભારામ, નારાયણનો સુત હરિરામ, વૈંકટરામ અને જ્ઞાનેશ્વરને શ્રીહરિએ આપેલા પરચો. ૬૪૧
૧૫૩. દર્શન કરવા આવતો બુરાનપુરનો સંઘ અને રામજીને આપેલા પરચો. ૬૪૫
૧૫૪. બિંદોભક્ત અને તેની કાકી, ઠાકુરદાસ અને તેની પત્ની ધનુબાઈ, ગાંગુબાઈ, બુધ્ધભક્ત અને મદારીભક્ત એ સર્વેને શ્રીહરિએ આપેલા પરચો. ૬૪૯
૧૫૫. લુકીભક્ત પ્રાણનાથ ને પિતા દેશર ને ધુવા ગામના ભક્તોને આપેલા પરચો. ૬૫૩
૧૫૬. જીભાઈભક્ત, કાશીદાસ, કાનદાસ, નરોત્તમદાસ, નાગરદાસ ઈશ્વરદાસ તથા રાજબાઈને શ્રીહરિએ પુરેલા પરચો. ૬૫૬
૧૫૭. દીનાનાથભટ્ટ, શોભારામ અને સુંદરજી સુતારને આપેલા પરચો. ૬૬૦
૧૫૮. કાઠી માણસિયો, માવો તથા ત્રિકમ સથવારો તથા હિમોશાહ એ સર્વેને શ્રીહરિએ આપેલા પરચો. ૬૬૪
૧૫૯. એકાંતિક સ્વસત્સંગિપ્રાપ્ય પ્રકૃતિ પર દિવ્ય ગોલોકધામનું અદ્‌ભુત વર્ણન. ૬૬૮
૧૬૦. કૃતકાર્ય ભગવાન શ્રીહરિનો સ્વધામ પધારવાનો સંકલ્પ સાંભળી અતિખિન્ન થયેલા આશ્રિતોને પાતે આપેલી ધીરજ શક્તિ વિગેરે. ૬૭૪
૧૬૧. શ્રીહરિની સંવત્ ૧૮૮૬ ના જ્યેષ્ઠ શુદી દશમી મંગળવારે મધ્યાહ્ને અંતર્ધાન લીલા. ૬૭૯
૧૬૨. ઈષ્ટદેવ શ્રીહરિના વિયોગથી આશ્રિતોને થયેલા અસહ્ય દુઃખનું વર્ણન વિગેરે. ૬૮૩
૧૬૩. આખા ગ્રંથના ૧૬૪ પ્રકરણનો સંક્ષેપથી વિષયાનુક્રમ. ૬૮૭
૧૬૪. સ્વકૃત ભક્તચિંતામણિ ગ્રંથનું સહેતુ માહાત્મ્ય વર્ણન. ૬૯૧

વિષયાનુક્રમણિકા સમાપ્તા.